

Ш43(44КР)
Рк М89

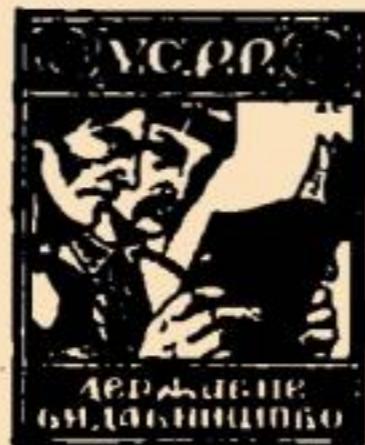
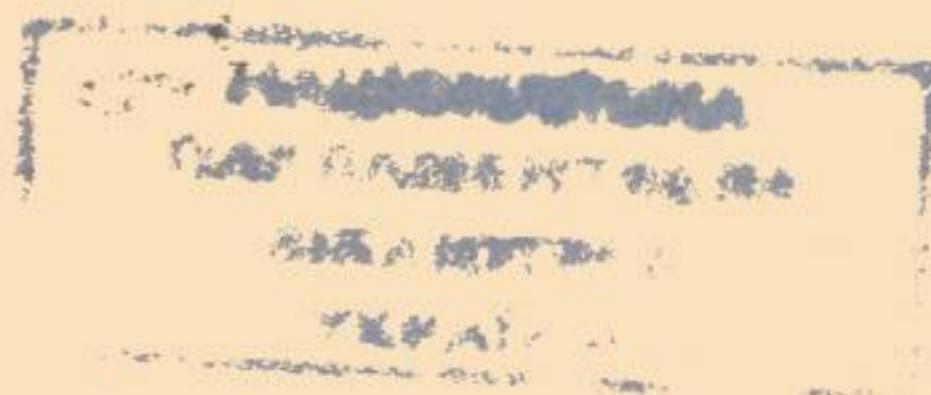
Леся Українка в Каїрі 1911 р.

КРИТИЧНА БІБЛІОТЕКА

А. МУЗИЧКА

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЇЇ ЖИТТЯ, ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬ-
НІСТЬ І ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1925

Гублит. (Одесса). № 4387
Заказ № 509. — 3000 экз.

—
«ОДЕСПОЛИГРАФ»
Первая Государственная
Типография им. К. Маркса.
Стурдзовский пер., № 3-я

ПЕРЕДМОВА.

Книжка Музичкина про Лесю Українку з'являється майже першою спробою на полі української біографічно-критичної літератури з добром наміром і певними перспективами що до всебічного освітлення життя, творчості та громадсько-політичної діяльності славетної поетки.

Цілком правильний підхід мав т. Музичка, коли він на важився накреслити образ Лесин в світлі політично-економічної доби дев'яностих років, першої революції й потім реакції в межах соціального життя на Україні, але, на жаль, свої думки про Лесю Українку він заснував і доводить нам, користуючись переважно одним джерелом: Лесиними творами.

Отже, на нашу думку, цей метод освітлення життя, творчости й, головним чином, світогляду поетки (за книгою Музичкиною чисто марксівського), не дає в цьому певного переконання і, мабуть, таки не приведе до нього, коли одного лише його прикладати до вивчення й розуміння Лесиного світогляду.

Маємо бо в творах Лесиних ідеї політично-соціальні, що їх прибрано в символічні образи, які неясно колишуться і повстають в синьому тумані ще колишнього життя Римського, Грецького і в повній мірі не одбивають нам навіть головних подій на Україні на прикінці 19-го й на початку 20-го віку.

Тому деякі місця в книжці т. Музички справляють таке вражіння, що в особі Лесі Українки ми маємо мріями оповиту й од практичного сучасного її життя одірвану людину. І це вражіння не зменшується навіть тоді, коли т. Музичка подає окремий розділ у книзі про марксизм Лесин у практиці.

Отже треба було до цього методу вивчення й розуміння Лесиного світогляду (не цілком марксівського, на нашу думку) додати матеріялу що до кращого й повнішого освітлення соціально-політичного життя на Україні в дев'яностих і дев'ятсотих роках.

То була доба невпинного зросту промислового капіталізму на Україні й разом з тим нарощання та поширення революційного руху серед робітників і селянства. І не одна лише любов до рідного краю, до природи й українських дядьків привела Лесю Українку до революційних гуртків того часу, і не сентиментальні почуття до рідної країни, що панували тоді в колах української інтелігенції й тільки поверхово одбивалися на творчості й громадській роботі Лесиній, а певне соціально-економічне оточення, бурхливі події підземні революційні течії поставили Лесю Українку в лави соціалістів першого призову. Під впливом політичних подій та економічних обставин тієї доби представниця української дрібної буржуазії, яка не перебувала сама в гущавині робітничих мас і тієї експлоатації не зазнала, рефлексивно одбивала в своїх творах політичну й економічну боротьбу свого часу й через загальні умови „примітивно й, може, не цілком свідомо брала курс на революціонера-професіонала“.

Саме бо в той час накипав процес руйнації сільського господарства. Зменшення ціни на хліб, виснаження сільського господарства торговельним, а далі ще гірше промисловим капіталом, перехід землі в руки сільських дуків, багатіїв, розвиток цукроварної промисловості й взагалі капіталізація поміщицького господарства (обробка землі машинами) – ввесь цей процес тяжко відбився на селянстві. Воно почало колотися на окремі економічні шари, по-між якими виникали первісні суперечності. Бідняцькі, зпролетаризовані елементи села покидають свої оселі, продають останнє й, як ті хмари, сунуть у город на заробітки, в найми до капіталу. І промисловий капіталізм цієї безробітної армії не цурався, користуючись нею, як живою зброєю проти городських робітників що до зменшення заробітної платні й встановлення конкуренції на дешеві руки. Саме тоді промисловий капіталізм на Україні ріс і цвів на очах. З одного боку, система великого мита на закордонний крам, що її встановив був державний уряд, з другого—сила силенної дешевих робочих рук, великий попит на

на роботу робітників і знедолених, збіднілих селян розгортали перед ним широкі обрї до могутнього розвитку. За два десятиліття (1877—1897 р. р.) промисловий капітал зростає від 541 міл. до 1816 міл. золотих карбованців. Голод, що був року 1892-го, припинив цей розвиток і призвів до кризи промисловості й іще гіршої пролетаризації села. Наслідком цього виникли стихійні селянські заколоти, бунти, а в промислових районах повстали і поширилися революційний, робітничий рух, який не переставав вже до революції 1905 року.

Цей процес наростання капіталізму й революційної боротьби робітничого класу та селянства відбився і в колах тодішньої інтелігенції й буржуазії на Україні, яка в ті часи ще не мала своїх певних позицій і відповідного почесного місця на шляхах капіталізму і яка знов розпочинала боротьбу з буржуазією російською й чужоземними економічними впливами за „первенство“ політичне й економічне на рідній землі.

Викохуючи в собі революційні настрої і сподіваючись на велику боротьбу з царським, поліцайсько-поміщицьким урядом (звичайно за допомогою пролетаріату та селянства), українська буржуазія і разом з нею інтелігенція по ріжному й не однаково ставилася до революційного руху, обмежуючи свої співчування [до нього мірою власних класових інтересів і сполучаючись лише в єдиний фронт на полі національної боротьби. Звідси цілком зрозуміло, через віщо саме тоді ще невеличка й ріденька українська інтелігенція колася на окремі політичні гуртки й угрупування й через віщо недовговічною була Р. У. П.

І от особливe значення має для нас тепер Леся Українка, ї чималу пошану собі заслужила вона через те, що до самої смерті, навіть в часи злой реакції 1907—1911 р. р., коли майже вся інтелігенція кидала за вітром і топтала червоні свої революційні мрії, Леся Українка залишилась майже одинокою постаттю на лівому крилі й своїх політичних переконань не відступалася.

Але це не визначає й не переконує, що вона була, як доводить т. Музичка, поступовою чистою марксівкою і що в неї був витриманий марксівський світогляд.

Бувши під великим впливом свого дядька, відомого вченого й політичного діяча Драгоманова, який у своїх поглядах хитався між марксизмом і анархізмом і за межі звичайного

радикалізму не вийшов, Леся Українка до кінця життя свого з драгоманівщини не виросла. Можливо, що причинами до цього були і тяжка хвороба Лесина і особисте життя, що відкидали її, як ту трісочку, далеко геть од революційних течій на Україні і в Росії, головним чином які клекотали в робітничих масах і в гущавинах селянських.

Треба, однак, додати до цих зауважень, що вони пояснюють і доповнюють деякі місця в книзі т. Музички з боку загальної характеристики політично-економічної доби кінця 19-го й початку 20-го віку. На превеликий жаль, ми ще не маємо відповідного й систематично розробленого матеріялу, який би освітлив нам вповні літературну, політично-економічну добу тих часів і діяльність громадську Лесі Українки.

Отже, виходячи з цього, слід зазначити, що книжка про Лесю Українку, що її написав т. Музичка, має відповідне в цій царині значіння, бо прокладає певний шлях до напівтемних кутків неосвітленого в літературі соціального життя, яке відбулося під добу первісних революційних рухів на Україні.

Почин т. Музички гарний і корисний. Сподіваємось на його другу книжку, після якої образ відомої поетки й політично-громадської діячки матиме повне й яскраве освітлення й буде відомим і зрозумілим не тільки для невеликих кол читачів, що вже знаються на українській літературі, а й для великої маси робітників та селянства.

Микола Куліш.

ВІД АВТОРА:

Цю працю написав я був і віддав до друку ще 1923-го року, й не з моєї вини виходить вона аж тепер у світ. За цей час вийшов критично-біографічний нарис М. Зерова, який однаке не приніс нічого нового в висвітленні авторки „Касандри“, „В Катакомбах“ та й інших драм. Дуже цінні Лесині листи до матері, надруковані в журналі „Червоний Шлях“ по скінченні моєї праці й після передання її до друку, не змінили буквально ні в чому моїх думок, навпаки тільки потвердили їх. Тому легко міг я додати виришки з них на підтвердження своїх домислів і догадок. Отже праця виходить зовсім без змін у такому вигляді, як її було зладжено минулого року. Відкинув я тільки бібліографічний покажчик, що коштував мене не мало праці тому, що він сьогодні утратив свою вартість. У повному виданні творів Лесі Українки, що їх видає Книгоспілка, є додатки, що вказують докладно, де й коли та який твір було надруковано, а дуже вбогу літературу до біографії та критику творів автора „Лісової пісні“ подає у своїй хрестоматії М. Плевако, хоча, що правда, дуже не повну, бо це, мабуть, не входило в завдання впорядчика.

„Ранньою весною вийшла на шлях“ Леся, бо ще на 13-му році життя виступає вона прилюдно зі своїми творами. Від тоді гине її приватне життя так, як і її приватне імення Лариси Косач. Швидко її біографія стає частиною української історії, а потім поволі стає вона частиною всесвітньої історії. Леся Українка як поетка та громадська діячка стає членом нового світу, коли вона ділом і словом працює для соціальної революції, коли вона ясно представляє собі нове

життя й усіма засобами прямує до нього. Отже дати по змозі образ цієї великої людини як громадської діячки та душевний образ як мистця з чисто марксівським світоглядом було нашим завданням у цій праці. Правда, цей останній буде видко ясніше при докладному критичному розгляді її творчості, що його відкладаю на пізніше. Головним джерелом для цього досліду були Лесині твори, так друковані, як і писані. Дуже багато помогли мені для зрозуміння її друковані листи до відомої поетки Галини Комарівни та товаришки з дівочих літ Маргарити Сидоренкової. Від них одержав я теж через Б. М. Комарова незнані досі фотографії, що їх уміщено в нарисі. За одне й друге складаю всім трьом на цьому місці щиру подяку.

A. M.

Одеса, 30 серпня 1924 року.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Дитячі роки Лесі Українки.

Леся Українка народилася 25 (13) лютого 1871 р. в Новгороді-Волинському (Звягелі). Батько її Петро Косач, дворянин, голова з'їзду мирових посередників й урядник для особливих доручень при генерал-губернаторі по селянських справах. Мати відома письменниця Олена Пчілка (Ольга Косач) з дому Драгоманівна, з дрібного шляхецтва, що походило з української козацької старшини, сестра професора історика, письменника та громадського діяча, Михайла Драгоманова.

Усе — й рід і сем'я, природа й волинський люд, були добрими задатками художнього хисту української письменниці та впливали всіма засобами на її поетичний розвиток.

В родині Драгоманових не переривалися літературні традиції та громадська діяльність ще від діда по матері, Петра Драгоманова, ідейно розвиненої та гуманної людини, що знав англійську та французьку мову, збирав українські пісні й намагався теж писати по українському. Дядько матері Яків Драгоманів, офіцер, брав участь у таємному товаристві, „Соединенных Славян“, декабрист, суджений за участь у повстанні та висланий на заслання. Ці дві прикмети переходять у кров майбутньої великої поетки та громадської діячки.

Батько Лесин — людина великого та глибокого розуму, широкої освіти, а до того вихований на ґрунті демократичних ідей 60-тих років, однак не бере сам широкої участі в громадській справі й навіть не знає української мови. Тому за виховання дітей береться мати, що хоче перелити в них свою душу й думки, що, побачивши в них талант, докладає всіх зусиль, щоб зробити з них українських літераторів, і має право гордитися тим, що їй це вдалося. Коли майже не

було інтелігентної сем'ї, де-б освічена мати приспіувала над колискою своєї дитини українських пісень, то якраз навпаки маємо ту. Мати наважила й завжди окружав дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближча, щоб вони змалку пізнали її як найбільше.

Дома всі, крім батька, розмовляють по українському. І цей контраст між батьком і матір'ю не проминув безслідно. Мала Леся запримітила це й, мабуть, нераз питала маму подібними словами, що їх читаємо в її драмі „Руфін і Прісцілла“. Не даремно Прісцілла каже до Руфіна, „що коли-би в їх були діти, то їх душу катували-би батько й мати“. „Коли-б я рано й вечір навчала дитину промовляти „Отче наш“, я знаю, ти-б мовчав, але дитина завважила-б, що все бракує батька при молитві хатній, і спітала-б, чи татко мій — невірний“. В образі Руфіна та Прісцілли відбивається, мабуть, не одна рисочка батька й матері, у згаданих словах вражіння дитячих літ. І Леся відчуває та признає, що вона дуже багато зобов'язана своїй матері за те, що стає українською поеткою. Як гарно співає вона нам про це у своїй поемі: „Місячна легенда“, цій ніжній присвяті вдячної дитини своїй мамі:

У маленькій хатинці, у тихім куточку,
Мати спить і дитина маленька.
У віконце одчиняне линуть з садочку
Урочисті пісні соловейка.
Мати спить, над колискою сина схилившиесь,
Певне, пісню малому співала,
А тепер, як приспала його,—утомившиесь,
Край його і сама задрімала.

Замісьць хлопця, майбутнього співака, поставмо будучу славну письменницю й матимемо картину дитячих днів Лесі та її перших вражінь.

Росла ця дитина при коханій ненці, що в колискових піснях обіцяла своїй доні ясну долю, а сільська природа тільки доповнювала працю матері. Бо й гарна ж ця волинська природа з садочками та квітниками кругом біленьких хат, де аж ляшить від співу соловейків, що наче-б завзялися перещебетати один одного, немов-би хочуть одігнати ввесі сон, всю дрімоту й мару та сказати: „дивись, яка

місячна ніч, яке гарне зоряне небо". В такі ночі „в серці розквітають квітки таємні, ростуть, цвітуть, бренять, зачаровують думку; вона спить, слухаючи, як серце б'ється („Голосні струни“). А там недалеко за селом і гай, куди, певно, несли чи везли її, а то й сама дріботіла своїми маленькими ноженятами. По дорозі квітчастий луг, усипаний барвистими квітками, та повно, повно білих ромашок, і безмежний лан зеленого чи дозрілого хліба, а між ними ясно червоні маки та сині-сині волошки й кущик дикої рожі на межі, на якому палають кров'ю квітки. Скільки вінків можна виплести! І вона зриває квітки, листя й трави, а її вчителька, чи старша приятелька, плете вінок і співає та розказує. Ці вінки наче оправа до її розмови. Як у вінку красуються квітки, так у її речі цвітуть її слова, та разом із вінком росте пісня, що в ній співається про кохану волю; разом із золотим рястом ллються золотим дощем її пісні. Правда, забувається палка розмова, забувається її зміст, але залишається на довго барва цих слів, що бунтують кров уже дорослій письменниці, як і тоді семилітній дівчині, а шум листя та блеск ярких квіток наводять на гадку та будять від сну, щоб не заглухи в серці дикі рожі („Забуті слова“). Або знов сільська дівчина плете вінок і заводить весільної пісні. І знову виступають усякі дива: „і вінок з перлами“ і терен, золотом перевитий, та все те якась „Мар'юня покидає для свого Іванка“, бо полюбила його „як душу“ („Приязнь“). Маленька Леся теж часто сидить і плете віночки з квіток та жита й співає ріжних пісень: „Виступцем тихо йду“, „Посію я рожу, поставлю сторожу“, „Бувайте здорові, шляхи та дороги“, а дальш „звягельськії люди“¹⁾). І перед очима малої поетки образ сільської дівчини, що зраджена молодим, перемінюється в русалку, чи поетка Сафона з лавровим вінком на чолі та співецькою лірою в руці на березі моря, що в його хвилях вона находить свій кінець. І безталанна недолуга Настя в оповіданні „Голосні струни“ йде в садок, рве барвінок, сплітає вінок і кладе на голову. Взагалі в Лесі дуже багато спогадів, звязаних із квітками й то лісовими та польовими, ненависть до штучних квітів, туга за пролісками, хоч у місті може вона дістати троянди й інші квітки („В магазині квіток“).

¹⁾ „Рада“, 1913, ч. 253.

А самий гай з ріжними дивами,—це країна казкового життя. „Вітер, що зірветься з долини та пронесеться гаєм, ворушить листя та нашптує чудові казки, стає інструментом з чудовими акордами, іншими літом і зімою“. Їх розуміє волинський поліщук. Він розуміє, що каже береза й дуб, розуміє їх радість у-літку й сум у-зимі, він знає всіх мешканців ліса, добрих і злих „русалок, мавок, перелесників, лісовиків“ і інш., він зустрічає їх що-хвилі, вміє розповісти про них дива, а мала Леся любить їх слухати.

І вплив вражінь безмірний. Поетична творчість Лесі зачинається від життя та драми лісової квітки конвалії, а майже кінчиться прекрасною драмою-феєрією „Лісова пісня“. Мабуть, ціле життя перед очима та в уяві поетки були образи, витворені ще в дитинстві, й до кінця життя вона дивиться на природу очима простодушного волинського поліщука.

А коли не йде в гай, то на селі має розривку. Ось сільські діти граються, чи танцюють характеристичних українських танців; там дудар виграє на сопілку. А вона любить придивлятися до забав і прислухатися до сопілки, бо й мама теж придивляється та прислухається, а потім записує собі всі ці гри, пісні й каже це робити своїм дітям, коли вони вже підросли та навчилися писати. Значить, вони мають вартість, вони на щось знадобляться. І природа й люди — все таке гарне, їй так весело, що вона питаеться матері: „Чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині“ („Вечірня година“). І мелодія гри на сопільці, як теж мелодія народніх пісень, таки добре врізались їй у пам'ять, коли вона пам'ятає їх ціле життя. З її голосу записує та видає народні пісні значно пізніше її чоловік¹), а сама Леся подає з пам'яти деякі мелодії до гри на сопільці у згаданій драмі феєрії, коли трупа М. Садовського готується виставляти цю п'єсу й просить авторку дати пояснення та вказівки що до постановки²).

Але з цією чудовою сільською природою, з тим чистим раєм, у якому „ліси гомонять, жита хвилюють, садки буйно зеленіють³), звязане ще щось інше..... Це простий нарід із його всіма найкращими й найтемнішими сторонами, з тими

¹⁾ Народні мелодії з голосу Лесі Українки записав і упорядив К. Квітка. Київ, 1917—1918.

²⁾ Леся Українка „Твори“. Вид. Книгосп., т. V. Поясн. Стор. 281-284.

³⁾ „Черв. Шлях“, 1923, ч. 8, стор. 252.

чудовими співами дівчат і хлопців при місячних вечорах і з задушевною грою на сопільці, але з тими болями у піснях лірника, що довкруги нього згуртувалися люди, зібралися майже зожної хати й мале й старе. А лірник їм співає про „даремщину-панщину злуу“, то знову про сирітку. Ця пісня видобуває слози в неодної молодиці та доводить до гіркого плачу дівчатко-сирітку, може таки подругу Лесі в забаві, що „в знесилі схилилась на тин“. То знову перемінює лірник свою пісню на слова потіхи, що десь там за земні муки ждуть небесні втіхи. Але все таки кінчиться його пісня не співом, а плачем, що немає в світі правди“ („Місячна легенда“),

І мала дитина бачить усміхи й веселість, але бачить теж і слози. Вже в малої дитини западає глибоко в серце правда, що так сильно інтересує її пізніше, що потім приймає тільки інші форми, соціальної правди в реально-соціальному розумінні слова, а не в якомусь абстрактному, метафізичному значенні. І може вже тоді починає вона розуміти ріжницю між нею й тими, що довкруги неї, бачити їх тяжку працю та тяжку долю, може вже тоді зачинається любов до цих нещасних.

Любов ця починається від того, що на малюнках у книжках, що на них вона любила дивитись і розглядати, подобається не той гордий лицар, який, зваливши свого сперечника, кричить гордо „здайся“, але розпростертій на землі, що бачить над собою спис переможця й каже: „убий — не здамся“. І ця любов до нещасних, обездолених, стає пізніше підставою її творчості, у якій бренить вічно голос: „убий — не здамся“. Чує вона його в тих, що їх збирає під свій стяг Спартак, чує в Неофіта-раба „В катакомбах“, чує й у „всесильного“ феллаха, що серед пустині будує domi та ростить зелені сади („Дихання пустині“). Цей голос вона вичитує з очей египтянки, яку зневолив іслам, вичитує з усміху єгипетських дітей, що радіють, коли вони дістали „кусок солодкого очерету“ („Таємний дар“).

А дома чекає її новий інструмент, нова музика з невідомими акордами, з новим світом... Дбайлива мати вчить малу Лесю гри на фортеп'яні, а його згуки викликають безграницій світ почуттів, сильно впливають на її так буйну фантазію. І коли вона вже трохи навчилася грати, то, певне, має перед собою „Збірник пісень“ М. Ли-

сенка, виданий у Липську та заборонений на Україні, бо під нотами текст українських пісень, а це-ж проти указу з 1876 р.¹⁾. Мов зачарована слухає вона надземного голосу, слухає згуків, у „яких бренить радість, але лунає й горе, шумить ціле море спогадів, чорніє — розпач хаосом, а над усім цим променіє веселка надій“. І згуки цих пісень і сам збірник та його доля викликають цілий рій думок і почуттів про рідну країну та тих, що терплять за неї. Ці згуки й почування та думки міняються разом, чергаються, а коли трохи згодом приймають форму слова, з'являється поезія, повстає пісня: „До тебе, Україно, наша бездольная мати“, що її молода поетка присвячує дядькові Михайліві. Під музику народньої пісні відзывається й у молодесенької поетки пісня: „Реве, гуде негодонька, негодоньки небоюся“.

А далі від тужливих та веселих безжурних українських пісень переходить може до сильних волею прометеївських творів Вагнера. Їй ввижається сильний бог Прометей, що дав людям життя й вогонь, хоча знов, що за це ждуть його муки, та наперед бачив, що така страшна кара спаде за це на його. Та він знає, що він за правду перетерпить найстрашніші земні муки. Чи не цей образ каже їй гнати геть од себе всі темні думки, „всі хмари осінні“, чи не під цим впливом хоче вона „поміряти свою силу з весняною бурею“ та „contra spem sperate, сподіватися проти надії“. І яке горе мусіла пережити бідна дівчина, яка трагедія мусіла відбуватися в її душі, скільки сліз мусіло виллятися, коли вона через хоробу мусіла розстatisя зі своїм другом-фортеп'яном, що з ним вона ділила журбу, що йому виспівувала думки веселі й сумні, покинути друга, що міг збудити в неї цілий рій думок і понести її далеко за межі рідного краю.

Є ще один світ, яким живе Леся вже з перших літ свого життя, — це світ казок. Розказує їх мама, розповідає їх старенька бабуся, вміє „ще інакших, що їх ніхто не вміє, старий дядько Лев“, чи який інший поліщук, що зрос у лісі, знає про велета малий сільський хлопчина. А в мами є гарна книжка казок Андерсена, в гарній оправі, з золотими буквами, з чудовими малюнками. Вони на чужій, на французькій

¹⁾ Цей збірник вийшов 1878 р. („Збірник пісень“, З випуск). Тільки через три роки вдалося М. Лисенкові дістати пропуск цього збірника на Україну. „Україна“. 1907. VI. Стор. 250.

мові. Мати розказує їх дітям, вона знає їх добре, вона перекладала їх колись українською мовою. Є й переклад дядька Михайла Старицького, теж із малюнками київського художника Мурашка. Ці малюнки вже інші, не такі, як у французькій книжці. Леся любила оглядати ці малюнки, утворювати якісь образи, що їх вона відігравала зі своїм старшим братом Михайлom. Обоє захоплюються так ігрою, що зовсім забувають на дійсність та живуть життям давніх лицарів і героїв. А тут іще недалеко замок у Луцьку, куди вони виїздять часто, бо там батько головою з'їзду мирових посередників.

Часто мама теж читає їм Гоголя, його „Вечорі на хуторі“. його „Тараса Бульбу“, й усе туте отворює образ замку з дорогими склепіннями, з загратованими вікнами, зраненим лицарем.

Але їй самій хотілось-би прочитати ці казки. Вона просить маму навчити її читати. І цей український переклад казок побіч „Кобзаря“ був, мабуть, її початковою книжкою, що на ній вона вчиться читати. Це можливе тим більше, що немає шкільних книжок на українській мові. Ще найдеться буквар, хоча-б Кулішева „Граматка“, але й це вже пристаріле видання; дальших читанок зовсім немає. Та це саме виходить на користь Лесі, бо цій недостачі запобігатиме сама мати-письменниця.

Перші початки її науки, як ми сказали, може зачинаються від тих заборонених творів, що їх інші пізнають та крадькома читають уже як дорослі, це-б то від Шевченкового „Кобзаря“. А там, бачучи брак дитячої читанки, хрестоматії, сама мати укладає її для своїх дітей і пізніше хоче видати її, а коли їй це не вдається з цензурних умов, видає вона нарізно, окремим виданням поетичні переклади під назвою „Українським дітям“¹). З цього видання можемо пізнати, яка могла бути читанка, що нею користувалася Леся, коли в виборі та скороченні маємо переклади з Сірокомлі, Пушкіна, Лермонтова й інших поетів. Вже з самого початку науки познайомлюється Леся з кращими творами польських, російських та й інших письменників і поетів і то гарною українською мовою.

¹) „Укр. дітям“, пер. Ол. Пчілки. Київ, 1882.

Гімназійна наука.

Але Леся підростає, треба було-б оддати її до гімназії. Та мама так не любить тієї школи. Вона-ж не своя, не рідна, вона тільки ломить молоді організми“ „Там нічого не при-дбаєш, крім помилок“, може вона казала, як Антей в „Оргії“. По-друге, здоровля Лесі не позволяє їй ходити до школи. Тому мати бере добрих учителів до дому, й Леся разом із старшим братом Михайлом¹⁾ проходить курс по програмі хлоп'ячої гімназії. Правда, вчиться вона по гімназійному про-грамі, але є величезна ріжниця між науковою в школі та тою, яку проходять Леся й Михайло. Вони далеко освіченіші за своїх шкільних товаришів²⁾. Крім того, вони далі вчаться рідною мовою. Обоє знають її добре, бо мати старається сама про розвиток української мови й у цьому напрямку впливає на дітей. Немає українських підручників, але осві-чена мати вміє цьому лихові запобігти, а може деякі під-ручники дістає з Галичини. І коли інші визначні українські письменники та діячі довідаються випадково та нераз у піз-ньому віці, що в Галичині живуть не „руssкие и не поляки“, а українці, що вони мають там свої школи, що там поважна українська преса, що українці живуть там політичним життям, мають своїх представників у парламенті, то мала учениця гімназії знайома заздалегідь із усім тим. Вона знає про Буко-вину й Угорську Україну, її очі звернені до тієї країни, де українське слово бренить вільно. Особливо мусіло це ста-тися, коли її перші поетичні твори, „Конвалія“ та „Сапфо“, на 13 році життя, а за ними й інші появляються в галиць-кому журналі „Зоря“. Крім Шевченкового Кобзаря, позна-йомлюється молоденька учениця теж з іншими творами, як-от оповіданнями Марка Вовчка, Куліша, Стороженка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного. І ця наука серед чудової во-линської природи, а не в замкненій інституції, відірваній від життя, має свої величезні наслідки. Леся не тільки збагачує свої знання; ні, вона захоплюється науковою. Читаючи хоча-б опис села в поезії Шевченка чи в художній прозі Нечуя-Левицького, вона бачить цей образ перед собою, вона від-

¹⁾ У літературі виступає він під псевд. Мих. Обачний.

²⁾ Старницька-Черняхівська, „Хвилини життя Лесі Українки“ ЛНВ. 1913. Х. Стор. 13.

чуває й переживає його. В її душі відбиваються образи волинського села, у неї збільшується любов до красоти, до поезії, у неї є практика малювання словами. Їй самій хочеться стати на рівні з тими, що своїм поетичним словом уміють впливати на душу й серце. Або знову, читаючи про бідних замучених українських селян, вона бачить їх довкруги, вона зачинає, бачити, розуміти, переживати їхнє горе. І цей перехід від художніх творів до природи, до людей і навпаки, це перший натяк на зв'язок між мистецтвом і життям, це початок розвязки того питання, що його вона пізніше рішає в драмі „У пущі“. Або як вона інакше, ніж її товариші й товаришки, розуміє Гоголя. Вона бачить за матір'ю, що його оповідання по типу, по обстанові українські, що вони взяті з українського життя. На них пізнає вона українські симпатії Гоголя, як теж і це, як цей славний російський письменник у своїх творах користується народньою скарбницею¹). Вона бачить народні скарби в приказках, легендах, поезії, що ними повні твори цього письменника, й тоді пізнає ціну українського збірника етнографічних матеріалів, розуміє, чому мати збирає цей матеріал. Вона починає сама його студіювати, сама починає теж збирати матеріали, а всякі вказівки та поради, як підходити до збирання, дає їй мати, а ще більше дядько. Це збирання пісень виливається в неї швидко в образок „Весняні співи“, що його написала Леся 1889 р., та який є дійсно малюнком української пісні²). Етнографічним матеріалом вона користується при своїх перекладах того-ж таки Гоголя, до чого вона взялася не без впливу й, розуміється, не без великої допомоги своєї матері³). Або читає сербські думи в перекладі Старицького⁴) й мимохіть починає порівнювати їх з українськими думами. В той час як її шкільні товариші й товаришки не чують про Україну слова, як школа калічить їм рідну мову, коли вони її знали, а інших учить гордувати нею як мужицькою, Леся знає вже ціну української мови, вона вчиться вже любови до рідного краю, до

¹⁾ Переклади з Н. Гоголя („Два розмаїтих зразки“) Олени Пчілки. Київ, 1881 (Прислів'я).

²⁾ „Зоря“, 1892. Ч. 1.

³⁾ „Вечерниці“ Гоголя, перекл. Мих. Обачного (псевд. стар. брата. А. М.) і Лесі Українки.

⁴⁾ „Сербські народні думи і пісні“, пер. М. Старицький. Київ, 1876. „Пісні і думи“. Київ, 1881.

того народу, що цей край заселює, вона вчиться розуміти вагу народної словесності. Крім цього, вона пізнає стиль народної пісні, що відбився в її перших творах, опановує поетичні звороти й образи, опановує поетичну мову й віршову техніку. Але рівночасно пізнає вона її російських та інших письменників і то ліпших представників. Вона не кормиться тим, чим кормлять шкільних дітей і молодь, тим, що ірландський критик називає „Tits and Fits and Bits and Skits“, а в перекладі самої Лесі звучить „костриця, марниця, дрібниця, дурниця“¹). Беручи за підставу науки програм хлоп'ячої гімназії, Леся вчиться теж латинської та грецької мови та знає цю останню на стільки, що може легко читати й перекладати Гомера. І цей Гомер при добром знанні української історії, геройської боротьби українського народу за волю, при недалекому замкові в Луцьку своєрідно впливає на Лесину фантазію. Леся переносить опис бійки й оборону троянців на українську історію, грає з Михайлом ріжні сцени з „Іліяди“ й „Одисеї“. Студіювання Гомера — це зародок тих образів, що потім приймають такий гарний опис у Касандрі. І взагалі Гомер має великий вплив на творчість Лесі. Леся захоплюється красотою грецького твору, познається з гарною мовою, на якій вправляє свою через переклади, вчиться поетичної техніки, засвоює собі поетичні образи, порівнання, епітети. Вже перші слова творця „Іліади“ й „Одисеї“, звернені до музи, не проходять безслідно. Леся бачить цю музи в постаті богинь, що їх часто описує Гомер, що з'являються на підмогу його героям. Навіть опис ночей, коли музи з'являються в постатях відповідно до ночі, є неначе поетичним перекладом дотичних описів у Гомера. Розуміється, пильно додержана теж форма віршу, гексаметр („Завітання“). Знання грецької мови дуже помічне їй пізніше, при студіюванні історії християнства. Особливо придалося воно Лесі до пізнання грецьких драм, що не мало вплинули на вироблення поняття про мистецтво взагалі та про драму зокрема, про що буде ще згадка пізніше²).

Михайло Драгоманів, що з початку сам виховувався тільки на російській літературі, але швидко вибився з-під одинокого

¹⁾ Ф е г і, „Справа ірландської мови“. Пер. Л. У. „Нова Громада“, І, стор. 71.

²⁾ Вплив грецької драми на форму її драм див. Зеров, „Леся Українка“. Крит. біогр. нарис. Київ, 1924. Стор. 44 — 47.

її впливу та став під безпосередній вплив західної Європи по виїзді за границю в 1870 до 1874 рр., все усно й друком звертав увагу на це, що українці не повинні обмежуватися на російській літературі, що треба ще черпати просвітні змагання західної Європи безпосереднє, а не тільки посереднє через російську літературу. Мати пам'ятає це добре й тому заздалегідь учитъ дітей, крім російської мови, ще й німецької та французької; сама Леся вчиться польської й італійської, пізніше англійської, а під кінець життя ще й еспанської. І дядько стежить [за тим, щоб] Леся вчилася цих мов і вказує їй на вагу знання їх для неї, як поетки. Коли вона перервала була навчання англійської мови, пише їй: „Ой жалко, что ты англійську мову закинула. Англічане найрозумніший народ у світі, й у них завше вивчишся більше, ніж у других. Коли ти поправишся у Відні, то я тобі дам книжок англійських, і ти таки почни знову вчитись, тим паче, що, знаючи по німецькому и по французькому, англійська мова зовсім легка — на очі по крайній мірі, бо на вухо я напр. нічого в ній не розумію¹). І Леся послухала ради. Мабуть, таки зараз по повороті з Відня бере вона в Київі лекції англійської мови у miss Копейкиної разом із товаришкою Старицькою²). Всі ці мови вона опанувала з часом на стільки, що може не лише вільно їх вживати, але й писати ними так прозою, як і віршем. Багато вплинуло на це те, що вона вже малою познайомилася, крім російських і польських поетів, із кращими німецькими та французькими творами й починає їх перекладати, починаючи від поезії. В „Зорі“ за 1887 р. ч. 10 поміщений виривок із перекладу Міцкевичової поеми „Конрад Валленрод“, отже, мабуть, був перекладений уже давніше. Але найбільше їй подобається Гайне, його гарна форма, яскравість образів. Леся захоплюється ним, виучує його твори на пам'ять, а швидко починає й перекладати його на українську мову разом з товаришем брата М. Славинським і справлюється з ділом дуже гарно³). Ця праця над перекладом класичних творів мала великий вплив на творчість автора „Давньої казки“. Леся скоро пе-

¹) „Черв. Шлях“, 1923, 4 — 5. Стор. 189.

²) ЛНВ. 1913, X. Стор. 20.

³) Вид. у Львові 1892 р., рец. Ос. Маковей „Зоря“. 1892. Стор. 376, 395, 414.

реймає стислу форму Гайнівського віршу, яскравість його образів, легко опановує його думки. Вона багато переймає від Гайне, але швидко отримається від нього. Її поетичне слово дозріває скоро й сиплеться, мов золота пшениця¹), а її життєвий досвід дає їй швидко багато матеріалу, коли тимчасом інші впливи сильно женуть її наперед. Перекладає вона теж „Les pauvres gens“ Віктора Гюго для „Зорі“, а коли „Зоря“ не надрукувала, то переклад поміщено в „Народі“ за 1891 р. ч. 10. У 1890 р. перекладає елегію Alfred'a de Musset „Lucie“ і „Les nuits“²) та вирички з Ріг-Веди з французького перекладу Langlois чи з німецького Ludwig'a³).

Мих. Драгоманів просить її перекласти дещо з італійського поета Carducci⁴), про що буде ще пізніше мова. І перекладів не цурається вона до самої смерти, то вертаючи часто до Гайне, то даючи переклади з лірики Ади Негрі, то Байрона та інш.

До улюблених предметів Лесі належить теж історія. Її розуміла вона теж інакше, ніж її подавали в школі. Видно це з підручника історії східних народів, що його вона склала ще дівчиною, при науці своєї молодшої сестри pp. 1890-91⁵). Це вже не звичайні описи царів і князів, генералів та міністрів, що вважалися за чинники історії, що нібито робили історію народів. У ній пробиваються вже натяки на відносини економічні, соціально-політичні, на релігію, вірування, мітологію, на погляд народів. Воно інакше не могло бути, коли вчителем, хоча й небезпосереднім, був її дядько Драгоманів. Він їй радив, яких підручників триматися, давав вказівки і т. і. На цій історії бачимо розуміння в історії народньої словесності, народніх пісень. Це теж вплив її дядька, вплив його творів з історичними коментарями.

А наука біблії має для неї теж великі наслідки. Вона вчиться на біблії думати символічно. Тим більше, що дядько прохаде її співати на біблійні теми. „Коли хочеш попробувати свою ліру на біблійні теми і трохи помогти мені“, — пише він у листі до неї, — „то переклади віршами з Ісаї I,

¹⁾ Іван Франко, „Леся Українка“. Літ. кр. студія ЛНВ. 1898. VII. Стор. 19.

²⁾ „Черв. Шлях“. 1923. 8. Стор. 248 і 250.

³⁾ Ibid. Ч. 4 — 5. Стор. 188. Переклад цей увійшов у „Стародавню історію східних народів“. Леся Українка, „Стародавня історія східних народів“. Видання Ольги Косач-Кривинюк. Катеринослав, 1918 р.

⁴⁾ „Черв. Шлях“. 1923. 4 — 5. Стр. 189.

ст. 2 — 3, 11 — 18. Мені треба буде вставити в одну статейку в „Хліборобі“¹⁾. Вона пізнає вогнисту лірику політичну стародавніх пророків, і форма цієї лірики вплинула на Лесю так, що один із критиків характеризує її громадську лірику тими самими словами, що їх вона відносить до пророків²⁾.

Виїзди до Київа та їх вплив.

Не менше важний чинник для її розвитку, для нових вражень є її часті виїзди до Київа. З чудової, романтичної природи переїздить вона до міста, з чужими для неї людьми, з чужою мовою. Тут тільки поодинокі сем'ї, як от Старицьких, до яких вона заїздить, Лисенків і ще деякі є українськими. Це неначе рідні острови серед чужого моря. Її товариші й товаришки, що збиралися в домі Старицьких, це вже не ті, що їх вона бачила та з якими товарищувала на селі, що може, як Дарка Юзю в оповіданні „Приязнь“ питали: „І на що ви-те, панно, стільки вучитесь“, що вже в такому віці знали тільки працю. Ці й інакше зодягнені й балакають якоюсь мішаною мовою, бо школа вже вирвала їм рідну мову. Та й у забаві ведуть себе не так, як до цього привикли Леся та її старшенький брат Михайло. Вони обое почувають себе між цими товаришами ніяково³⁾. Але коли зайде розмова про науку, обое почувають себе сильнішими за своїх шкільних товаришів. Значить, ця величана російська школа не дає такої великої освіти, погорджуваною українською мовою можна більше навчитися, значить, не в мові ту річ.

Але ось Шевченкові роковини.

Українці постановили вшанувати його пам'ять, однак це строго заборонено. Тому вишукують якусь хату, звичайно десь на кінці міста, збираються там нишком зі страхом, що кожної хвилі може ввійти поліція, і дзвінок запізнілого участника викликає заклопотання та турботне питання: „Хто прийшов?“

Хатина звичайно маленька, немає стільки лав, ні стільцив, щоб кожний міг сісти. Приміщаються, де хто може та й як може. Слухають промов. Говорять старий і молодий,

¹⁾ „Черв. Шлях“, 1923, ч. 4 — 5. Стор. 190.

²⁾ Д. Донцов, „Поетка українського рісордженента“. Львів. 1922 р. Стор. 28.

³⁾ ЛНВ. 19. 13. Х. Стор. 13.

говорять від серця щиро. З промовами мішаються співи. Хтось заведе якусь звичайну, народню пісню, а другі підхоплюють, і полилася пісня могутня, велична. Пісня, співана молодими гарними голосами, робить враження красотою, чу́лістю, з якою її всі співають, вона містить у собі щось могутнє, гарне. А по скінченні виходять знову не юрбою, а по одинці, ідуть у ріжні сторони, щоб не звертати на себе уваги¹⁾. І може після таких таємних зборів мала Леся разом з іншими дітьми закладає таємне товариство, що збирається в дворі старого замчища-руїни на віче, на якому лунали „червоні“ промови про братерство, ріvnість, волю, рідний край, а далі слово

Змінилося у спів, і вся громада
До дзвінкої промови прилучилася.
О, то були такі „червоні“ співи,
Яких не чув старезний замок,
І в ті часи, коли червона кров
Йому красила тверді, сиві мури.
„Гартовані ножі“ були в тих співах,
А в серці у співців була любов
До тих „великих“, що були малими
На бенкеті ж. гтя.

(Віче).

Вже малою дитиною знає Леся, що навіть святкування великого українського поета заборонено; згодом вона пізнає, що всяке товариство — це з державного царського уряду злочин. Зате на святі дізнає мала Леся таких вражінь, що лишаються їй у пам'яті на ціле життя. Описуючи в драматичній поемі „Оргія“ захоплення Антея давніми буйними оргіями без квітів, без ніяких покрас, але з незвичайно сильними вражіннями, коли, в учасників билися серця, коли в них очі сяли, коли співи були

Потужнії натхненням, а не гуком.
І в стриманім зітханні тихих струн
Ми вгадувати вміли урагани,
Що нуртували в грудях у співця“.

(І дія).

¹⁾ Ол. Пчілка, „Шевченкові роковини“. „Рідний край“, 1907. Ч. 9.

Леся описує либонь свої вражіння дитячих літ. А ця таємність у невинних сходинах, сам перебіг свята, та ще й мала закуска, на закінчення святочного вечора, як нагадували вони Лесі при науці римської історії перших християн! Учасники роковин здаються їй тими першими вчителями й учениками нової віри, яких вона рисує собі в виді тої чи іншої знайомої їй людини. Це перший зв'язок того фону, на якому малюються сучасні події, перший зв'язок минулого з сучасним.

Або іншим разом ідуть до театру. До Києва приїхала трупа Ашкарена. Її визвали з Харкова, бо слава про неї рознеслася вітром по всій Україні. Там грає знаний старим громадянам Марко Кропивницький, там і молодий, але талановитий артист Микола Садовський. Грають „Наталку Полтавку“, „Гаркушу“, „Сватання на Гончарівці“, „Невольника“ й інші п'єси. Кропивницький у ролі Виборного, Гаркуші, Стецька та старого козака.

Ось з'являється на кону в ролі Виборного—Макогоненка. Очі всіх звернені на його, він мов зачаровує всіх. Кожне його слово, кожний рух, всі дріб'язки в інтонації так сильно притягають публіку, що вона осипує оплесками артиста. Або його виступ у Гаркуші. Що за чудовий Гаркуша, що за моторний, запальний козак, що розмовляє з молодою сотничкою! А як він грає на кобзі та співає! Це ворожбит, що може очарувати з першої розмови. Це одважний розбійник і людина з такою чулою душою. А його жарти з челяддю сотничиною по дитячому щирі¹⁾.

Або молодий Садовський, у якого є сценічна постать і надзвичайно гармонійний та музичний голос. І ця музика слова в його голосі чарує знову, бере в свою владу глядача, впливає на його нерви та почуття. Натхненна гра артистів і настрій, що панує в театрі, зливається в одне спільне захоплення. Воно передається від публіки артистам, підносить їх виконання до найвищого ступня, а зі сцени несеться знов у публіку й вогнем запалює серце глядачів. Артисти та глядачі злилися в одну душу, публіка то завмирає від напруження, то переходить у нестримане нічим виявлення свого

¹⁾ Ол. Пчілка, „М. Л. Кропивницький як артист і автор“. ЛНВ. 1910. VI.

задоволення грою, від якого здрігався ввесь театр¹). Мабуть, такі сцени дістали свій вираз у драматичній поемі „У пущі“, коли поетка вкладає Річардові в уста слова:

„Я бачив сам, як на очах суворих
Прозорі сльози мов роса тримтіли
В той час, коли орган величним співом
І стіни й людські душі потрясав“.

(У пущі III дія).

А публіка горнеться до українського театру, коли російські театри пустують. На неї робить враження й занехаяне, пригнічене українське слово й українська пісня, що їх вони, може, не помічали кругом, на які, може, навіть дивилися згорда, а тепер так гаряче вітали та радо приймали. Навіть ті краєвиди на сцені, біленькі хатки, криниці та тини з соняшниками, що їх вони могли передтим бачити що-дня, й ті представлялись їм тепер якимись незвичайно гарними. Це були враження, що казали дорослій Лесі, що на товпу впливається тільки тоді, „коли промовляється до душі душою, коли душі порідняться“. Тоді відбирає вона враження, що приводять її до рефлексії та думки, що реальне, але в художньому виконанні, а не пророцтво, з яким вона бореться, оживлює серце людей, що тільки така творчість є жива по-між людьми²). Тоді пізнає вона творчу силу поетичного слова, вона вже тоді дістає задатки розуміння поезії в індивідуальному та громадському житті. Швидко й у неї самої з'являється бажання найти такий орган, що своїм співом потрясав-би стіни й людські душі

Вона завжди хоче, щоб її слова були:

„Промінням ясним, хвилями буйними,
Прудкими іскрами, леточими зірками.
Палкими блискавицями, мечами.

¹⁾ Старицька-Черняхівська, „Свято української сцени“. ЛНВ. 1907. V. Стор. 300.

²⁾ Леся звертає в мистецтві увагу на те, на що в політиці звертав увагу Драгоманів, який вічно боровся з усікими проповідями, далекими від життя. Див. „Передмову до Громади passim.“

Вона бажає, щоб її слова

„...луну гірську будили, а не стогін,
Щоб краяли, та не труїли серце,
Щоб піснею були, а не квилінням“. (Ритми).

Помалу зрозуміння ваги поезії перетворюється в чудову поему „Давня казка“. В ній пісня ломить серце гордої красуні, але їй запалює вояків до здобуття міста. Пісня причиною лиха самого поета, але вона й той вогонь, що підбадьорює народ. І по смерті поета не гине його ідея. Пісня ширить думку про волю, народ зривається до бунту та вбиває графа Бертолльда, що знущався над ними.

На Лесиних очах росте той театр. Збільшується кількість добірних артистів, з яких вийшли потім відомі корифеї українського театру. Трупа стає під оруду М. Л. Кропивницького, а потім М. П. Старицького, їздить по всій Україні й усюди робить незвичайне враження, скрізь вітання, овації і т. д. Росте теж і збільшується драматична література. Але це булочиною, що проти українського театру пішли доноси, почалась та „біла війна“, біле лихоліття, коли воювали шнуром, кайданами, отрутою, підкупом“. Перший заговорив про ті трупи Казанцев, надрукувавши в „Київляні“ листа, де писав про діяльність „партії хохломанов“¹), а потім і „Київляні“ від себе почав правдиві наступи. З усіх боків посыпались доноси до генерал-губернатора, що трупа ця небезпечна, що вона викликає сепаратистичні демонстрації та сіє крамолу²). Наслідком цього була заборона грati трупі по Київському генерал-губернаторству, це значило на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлі та Волині.

До чинників, що сильно впливали на Лесю, належить теж і музика М. Лисенка. Його слухає Леся часто, чи то таки в його домі, чи в Старицького, чи на публічному концерті, чи де інде. Вона заслухана в мелодію чудової гри, в ча-рівні звуки, коли кладе свої віщи пальці на клавіші геній музики, коли музика панує над стінами й над людьми, коли її серце тримтить, а думка уноситься в таємні, незнані світи. Або коли знані її вірші Шевченка кладе він на музику під

¹⁾ 1882 р. Ч. 26.

²⁾ „Мик. Садовський і Мої театральні згадки“. ЛНВ. 1907. V. Стор. 13.

ноти. Як подвійно вражає тоді, коли слово одного кобзаря звязане з музикою та співом другого кобзаря. Це дійсно дух українського народу, втілений у слово, пісню й музику, де границя між одним, другим і третім затирається, де одно переходить у друге, а все разом творить таку силу, що стає тим органом, що від його має „залунати той гук потужний і величний... і перекинути світовий стрій одвічний („Сон“). У неї зливається музика з поезією, вона сильною струєю вливається в слова. Навіть у її описах природи все настрій переважає опис, музика мішається з живописсю. Її поезія стає подібна до музики. Їй хочеться перетворити звуки в ритмічне слово, а, з другого боку, „обернути золоті проміння у струни й зробити золоту арфу, в якій було-б все ясне — і струни, й звуки, й кожна пісня“ Так повстають її „Мелодії“, так повстає її „Lied ohne Klang“ та й інші такі мелодійні пісні і сповнилося скоро її бажання, „її думи впадають на проречисті струни“. Не тільки поодинокі пісні укладає під ноти сам таки Лисенко, та композитори Янчарський, Січинський, Г. А—й, але й до драм укладають музику, як ось: Стеценко до „Іфігенії в Тавриді“, композитор Богуславський до п'єси „В катакомбах“, Наум Пруслін до драматичних поем „У полоні“ та „На руїнах“¹⁾ і т. і.

І Леся свідома того, що дав їй Лисенко своєю музикою. По його смерті пише вона до своєї приятельки Старицької-Черняхівської: „З Миколою Віталієвичем звязані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стілько незабутнього пережито. Старицький, Лисенко — сі ймення для інших належать тільки для літератури та хисту, а для мене вони вічно викликатимуть живі образи як імення близьких і рідних людей, що властиво ніколи не вмирають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Віталієвича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч)“²⁾.

Для нас незвичайно цінні особливо останні слова самої Лесі, це, що в неї образи Лисенка та Старицького завжди

¹⁾ „Вир революції“ 1921 р. Мистецька хроніка. Стор. 125.

²⁾ Старицька-Черняхівська, „Хвилина життя Лесі Українки“, ЛНВ. 1913. Х. Стор.

стоять поруч. Воно інакше й не могло бути. Від Лисенка дістає вона вражіння, музика українського генія добуває в її душі ріжні голоси, а в домі Старицького вона перетворює ці душевні вражіння, передає ці душевні голоси в слова. В домі Старицького панує літературний дух. Тут находив піддержку кожний, хто мав хоч іскру талану. Тут навіть забави й розвага мали літературний характер. У цій родині вітали її перші твори, тут відбулося дуже святочно її хрещення на поета. Як гарно про це пише учасниця того спільногого свята згадана Старицька-Черняхівська, її товаришка з дитячих літ і відома письменниця: „Леся, молодесенька на той час дівчинка, тоненька й висока, в гарному вкраїнському вбранню, прийшла до нас з двома книжками¹). Се було спільне свято. Батько мій наклав на носа пенсне, взяв розрізанку, ласково погладив сіро-блакитний томик, як любу дитину, й почав обережно розрізувати листи. Ми всі, разом з молодим автором, посідали навколо, — батько мій чудово деклямував, через те всі любили слухати, як він читає у голос. Перечитано було всі вірші Лесині, деякі по кільки разів. Тато був у захваті, він цінував Лесю та по своїй звичці так душив її, що можна було думати, що він її зовсім зламає в своїх дужих обіймах. Однаке справа не кінчилася тільки хвалою, зараз починалася й пильна критика, але критика дружня, котра бачить хиби твору та, бачучи їх, завдається метою не принизити або висміяти автора, а звертати на них його увагу, щоб він сам зрозумів і завважив її. Ся критика панувала в нашому колі: старі й молодші автори завжди читали свої твори товаришам і радилася з ними“²).

Незабаром доми Старицьких, Лисенків та Косачів стають не родинним огнищем, не поетичною атмосферою тих трьох родин, але робітнею поетичного слова, коли так можна виразитися, в загально-українському розмірі. В цих родинах об'єднуються художники, артисти, поети, письменники, всі ті, що їх навідують „музи співодайні“³), та люди науки. Усіх їх об'єднує любов до українського слова, але й любов до про-

¹) Це були: „На крилах пісень“. Твори Лесі Українки. Львів, 1892 і Всесвітні твори. „Книга пісень“ Гейнриха Гайне. Перекл. Л. У. і Максима Ставицького. Львів, 1892.

²) ЛНВ. 1913. Х. Стор. 16.

³) „Черв. Шлях“, 1923. Кя. 8. Стор. 248.

стого народу. Всі вони по духу демократи, бо знають, що, крім них, українцями є тільки простий, несвідомий народ. Гуртуються вони в кружки так званих культурників, бо мають на меті працювати тільки для рідної культури, виключаючи всяку політику. Вони думають, що не треба закордонними радикальними та взагалі політичними публікаціями роздратовувати уряд проти української літератури. Вони поривають усякі зносини з Драгомановим за його радикалізм і революційність, уважають його працю за шкідливу, відхрещуються від нього та виступають навіть вороже супроти його¹). Вони, кажучи словами Самійленка, не хотуть „вживати іншої зброї — пріч слова“ („Не будемо ми йти“)²). Культурники, як у сорокових роках Куліш³), переконані, що

„І наш гарячий ямб грімницею впаде

На кривди гидкую будову“ (Вже годі плакати)⁴.

Серед цих гуртків виникла навіть свідома реакція проти всякої політичної постановки українського питання, ѿ виникло бажання виставити український рух тільки як справу культурну. Відповідно до власного хисту гуртуються культурники в ріжні гуртки, як от: „літературно-мистецький“, чи просто „література“, „науковий“, „хрестоматія“ й т. і. Там знову зібралися „словарники“. Вже самі назви вказують на мету гуртків. Літературно-науковий поклав собі за мету збагатити рідну літературу перекладами зі світової літератури, коли не своїми власними творами, ѿ улаштованням хору. Науковий гурток має завдання допомагати людям, що мають стати вченими, що поставили собі за мету писати наукові праці по українському, в надії, що й чужі почнуть учитись української мови для познайомлення з цими працями⁵). Гурток „хресто-

¹) Культурники не підрозрівають навіть, скільки вона ѿ у культурній праці черпають від Драгоманова, що впливав особливо на переклади, видавання ріжних книжечок, на піддержання журналів у Галичині і т. і.

²) Волод. Самійленко, „Україні. Збірник поезій“, 1885-1906 рр. накладом Україн. Видав. Спілки. Львів, 1906. Стор. 48.

³) П. Куліш писав до Кирило-Методіївських братчиків: „Занедбаїте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова впадуть стіни єрихонські“. „Правда“, 1868. Жизнь Куліша.

⁴) Самійленко, op. cit. Стор. 46.

⁵) Всі ми щиро обіцялися

Самохіть і без принуки

Вгору високо підняті

Прапор рідної науки („Патріотична праця“). Ibidem. Стор. 69.

матія“ має скласти українську хрестоматію. Велике й важне завдання бере на себе гурток „словарників“, а іменно видати великий українсько-російський і менший російсько-український словник. Всі його члени узброюються словничками, джерелами та взагалі ріжним матеріалом, сходяться то в Комарових, то в Старицьких, то в Олени Пчілки, спорядя, працюють, бо словник має зробити національне діло, має бути зброєю в національному відродженні. Ще інші збирають етнографічний матеріял, виучують народні пісні й т. і. Там знову програм для нових праць. Заложено літературне бюро з підвідділами. Молодші його члени взяли на себе редакцію дитячого журналу „Дзвінок“, що виходить у Галичині. Вони хотуть його поновити, подвоїти його об’єм, дати цікавий зміст, і тому укладають оповідання, вірші, розправи, забави. Леся захоплюється цією справою. Вона сама розуміє потребу, знає, що мусить написати що-небудь для „Дзвінка“¹), та ще й дядько звертає на це її увагу. В листі з 1894 р. 14 (26) січня пише до неї: „Та треба щось зробити рішуче, щоб „Дзвінок“ став розумніший. Любить він батьківщину, та не вміє писати про неї нічого, окрім загальних слів“²). І Леся береться щиро допомогти так своєю працею, як і закликом до інших, щоб не забували про дитячий журнал. Сама вона укладає дуже влучні віршовані шаради для дітей, які з охотою розгадують інші члени редакції, думає про „казки для галичан“ навіть тоді, коли лежить у „липких кайданах“³).

Старші члени цього бюра мали такі самі завдання для галицького журналу „Зоря“, в якому Леся містила свої твори. Праці всюди багато, людей мало, і тому одні й ті самі люди часто членами тих самих гуртків. Збираються старші й молодші, що збирали біля себе людей, які несли-б в українські маси освіту. Є й старі ветерани, що перенесли на собі укази в 1863 р., зі знаменитими „не было, нет и быть не может“ української мови й літератури, з додатками й інструкціями з 1866 р. до цензурних комітетів, що ними заборонювано пускати до друку популярну українську літературу, заборонено друкувати українські етнографічні мате-

¹⁾ „Черв. Шлях“. 1923. 8. Стор. 250.

²⁾ Ibid. 4-5. Стор. 198.

³⁾ Ibid. Ч. 8. Стор. 250.

ріяли в „Губернских ведомостях“ і т. і. Вони не можуть ніяк забути указу з 1876 р. з короткими, але важкими, фразами: „не допускати“, „воспретить“, „прекратить“. Вони пам'ятають добре, як ці прикази, немов вистріли тяжкої артилерії, розбивають невелику армію української інтелігенції, частину беруть у полон, розсилають по вологодських губерніях, а останки не всилі більше опиратися ворогові. Деякі з них переходят зовсім на його бік і доказують, що такий уже закон, що в центрі збираються й капітали й таланти з інтелігенції та розумова праця, отже всі провінціяльні літератури, між якими найголовніше українська, мусять упасти, щоб дати тим більшу силу розвоєві однієї літератури центральної, це б то російської. У других, як у Стороженка, виявилась якась байдужість до рідної мови... „стратив усяку охоту до тієї роботи, котра приносила багато утіхи, просто не піднімається рука“¹⁾). Треті думають, що треба на якийсь час ховатися з українофільством, що „треба лихо переспати“, і сплять сном блаженних. Та чи можна вичислити всі думки та настрої розбитої, здеморалізованої армії, що з неї багато тільки думають про себе, про свою вигоду, про своє я, у яких колись і запалав був на хвилю вогонь, але швидко й погас. Вони для покриття свого неробства вміють покликатися на тих, що з інших мотивів відносилися з насмішкою до змагання вести освіту народові українською мовою й до утворення українського письменства й казали категоричним тоном. „І що то заходиться коло таких дурниць. Час пре до того, що всі люди мусять бути рівними, отже всякі національні ріжниці мусять щезнути, а ви, працюючи для здигнення якоєсь нації, робите тілько назадницьку, реакційну роботу. „І даремно було їм говорити, — каже далі Франко, — що, хоча для пропаганди тих самих ідей рівності серед української суспільності треба вживати тої мови, якою вона розмовляє й думає. „Не нужно“, відповідали диктаторським тоном. „Малі нації мусять приставати до великих і вчитися їхньої мови. Оце найпростіша дорога до вселюдської рівності“. І тільки ліпші сили, свідоміші одиниці якийсь час кидаються мов-би приголомшені ударами, а потім збирають

¹⁾ „Чому Олекса Стороженко покинув писати по українськи?“ ЛНВ. 1901. V. Стор. 99.

свої сили та йдуть давньою дорогою. В них немає вже такої сили пориву, вони непевно оглядаються на всі боки, підлічують свої сили. Вони не можуть перейнятися новими думками, новими ідеями, вони згадують пережите, плачуть за хвилями їхнього пориву. До таких у кружках культурників належить хоча-б Олександер Кониський, за ним до певної міри йде Ол. Пчілка та Старицький. Але є там і молодь, що не заглядала битві в вічі, не перенесла на собі цієї поразки, тільки бачить кругом себе опустошення, бачить духовний цвинтар. І в цій молоді одна мета, знищити сліди битви, затерти пам'ять про пораження, відродити цю країну, це побойовисько, оживити цвинтар, винищити терня та будяки, що поросли кругом, і зasadити квітками. Вони звертаються за живою рослинністю, за квітками до всесвітньої літератури й пересаджують їх на українське поле. І так: Самійленко перекладає Данте, Мольєра й Беранже, Леся — Гайне, Віктора Гюго; Славинський — Гайне та Гете; Стешенко — Жанну Д'Арк і Беранже; О. Г. Черняхівський — „Розбійників“ Шіллера і Гайне, „Подоріж на Гарц“, Е. Тимченко — „Калевалу“ і т. і.¹). А їх власна пісня — це хвала героїзмові, їх гасло „Вже годі плакати“, для них взірець квітка Saxifraga, що переломила навіть камінь, який усе придавив. Їм не страшний ні той, що бореться з ними, ні той, що з них сміється. Вони загрівають один одного до праці, ганблять за лінівство, оспалість²), помагають один одному, читають спільно свої й чужі твори, критикують, розбивають їх що до змісту й що до мови. Цією спільною працею в літературному гурткові можна пояснити собі ту спільність тем, яку зустрічаємо в тодішніх поетів і письменників, так старших, як і молодших. У них навіть забави після праці мають літературний характер. Улюблена їхня забава — це „конкурс“. Ось що пише про це Старицька-Черняхівська: „Давалося одно слово, наприклад, „На віщо“, „Неділя“, „Понеділок“, усі присутні повинні були написати на цю тему оповідання, п'єску або вірш. Давався визначений час. То-ж підіймалась хапанина. Кожен притулявся, де міг, з оливцем, з пером, з клаптиком паперу. В хаті ставало тихо, як в усі,

¹⁾ Старицька-Черняхівська, „Хвилини життя Л. У.“ ЛНВ. 1913. Кн. X. Стор. 17.

²⁾ Багато віршів-сатир Вол. Самійленка.

чутно було тільки, як дихали „автори“. Подавалися речі без підписів,— жюрі вичитувало їх у голос і присуджувало першу премію кращому творові. В нашій забавці приймали участь і старші, і Ольга Петрівна, і батько мій; мусіли приймати в ній участь і всі присутні, ті, які до оригінальної літературної творчости жадного нахилу не мали. Тим веселіше було читання творів сих несподіваних літераторів. Багато з сих жартом написаних творів пішло до друку. Пам'ятаю особливо два гарнесеньких оповідання на тему „Понеділок“ Михайла Косача і М. А. Славинського. Леся за одно з своїх оповідань, написаних на такому ж конкурсі, одержала потім премію в „Літер.-Артист. Товаристві“¹). „Були ще й інші забави літературного характеру, наприклад: один із присутніх починав оповідання і в самому цікавому місці переривав і кидав хустку своєму сусідові — той мусів провадити далі, і, довівши своє оповідання до самого несподіваного моменту, знов переривав його, кидаючи хустку третьому, залишаючи його виплутуватися з сієї плутанини і т. і.

Як в родині Ростових („Война и Мир“) панувала атмосфера кохання, так і в наших сполучених штатах (родини Косачів, Лисенків і Старицьких) панувала атмосфера творчості й дружньої приязні, і всі „Огнищане“, які „тягли“ до нашого вогню, були переняті тим самим духом“²).

А настрій до писання при забаві „конкурс“ або й до оповідання є. Тут збираються молоді люди, з добрими голосами, співають гарно. Багато з них грає на ріжних інструментах, як от Самійленко, що чудово грає на бандурі. Без музики не могло обійтися, коли гурток збирався в домі Лисенка. Але знаменитий композитор радо приходив у гурток, коли він збирався й де інде, а з ним була вже обов'язково й музика. І цей кружок — це наче світ італійський, у якому Річард учитися альфабету хисту. („У пущі“).

Гурток драгоманівців.

Дуже можливо, що після праці в літературному чи якому іншому гуртові культурників, в цьому все таки „Conseil législatif“, де судили й рядили довго, яку обложку встаново-

¹⁾ ЛНВ. 1913. X. Стор. 18. Див. „Сб. Києв. Лит. Арт. Общ.“ 1900. Стор. 23.

²⁾ Ibidem.

вити для видання"¹), Леся йшла до громадки противників, де вітав дух Драгоманова. Чи не драгоманівців має на думці вона, коли пише до брата 1890 р.: „Коли ти жірондистів побачиш наших де, скажи їм, що усіх їх віта „Charlotte Corday“²).

Познайомити з цим гуртком та втягнути міг Лесю брат Михайло або хтось із товаришів, чи хоча-б Микола Ковалевський, поклонник та гарячий боєць за драгоманівські ідеї якого, певне, не одна рисочка змальована в драм. поемі „Адвокат Мартіян“. Він об'єднує старих громадян, що залишилися вірними ідеям великого вчителя, що своїм апостольським словом, приєднує молодих і надійних робітників. Таким, без сумніву, показалась йому Леся, якої поетичну творчість він оцінив і ставив високо та яка віддячувала йому своєю любов'ю. Розуміється, що перехід у такий таємний гурток не міг не зробити великого враження на Лесю. Там, у цьому гуртку, збираються ввесь час тайком і читають нелегальні твори Драгоманова, що з такою трудністю дістаються на Україну. Вона чує гарячі дебати та бачить безмежну таїнственную гарячу віру в кращу долю. Серед молоди є зі „срібною апостольською головою“, з ясними блакитними очима, „з палким апостольським словом, з виразом старинного філософа-мудреця, згаданий Микола Ковалевський, у якого фізична красота гармонізує з красотою душевною“³). І перед нею знов образи перших християн, ці невеликі гуртки супроти могутньої Римської імперії. А це могло бути тим більше, що дійсно почалася лута нагінка на прихильників Драгоманова

¹) „Червоний Шлях“, 1923. Кн. 8. Стор. 249.

²) Ibidem. Помилково надруковано там charleffe cardoy.

Лист цей з 1890 року з місяця березня вказує, що вже тоді належала Леся до таємного політичного гуртка та що вже тоді, отже на 18—19 році життя, мала деякий політичний світогляд, хоча не мала ще ясного поняття про французьку революцію. Називаючи себе через нерозуміння іменням убивниці великого французького революціонера, хотіла, мабуть, Леся підкреслити не тільки свій республіканський світогляд, але теж бажала підкреслити, що вона займається пильно політичною літературою, а іменно, що, крім французької революції, докладно студіює твори свого дядька, які дали їй переконання, а особисте її нещастя потвердило, що

з прінціпів трех найкращий

Есть прінціп — liberté!

³) Старицька-Черняхівська, оп. сіт. Стор. 21. П. Л. Тучапський. „Из пережитого. Девяностые годы“. Одеса, 1923. Стор. 15.

в російській Україні й у Галичині „така самісінька, як була колись нагінка поган на перших христіян. Досить було признатися, що переписується з Драгомановим і що в тебе соціалістичні переконання, щоб бути замкненим і покараним; досить було йти по свому поступовому переконанню хоч-би найсмирніше, але рішуче, щоб бути „виелімінуваним із суспільності“, та помирати з голоду, серед переслідувань обмов, бездонно підлих“¹). Самого провідника теж покидають навіть найближчі його приятелі та відмовляють йому всякої матеріяльної підмоги. Дуже можливо, що вже тоді носила Леся план якої драми з часів христіянства, бо саме на початку 90-тих років звертається до дядька за підручником до історії христіянства в часи візантійські²).

Драгоманівці та їх духовний провідник ведуть завзяту боротьбу з культурниками за їх аполітизм, за їх проповідь культури без політики. З творів дядька довідається Леся, що „культура як неустанна еволюція людських громад до поступу, носить у собі все поступове: і науку, і промисел, і політику, як мирну, так і революційну, і всяку таку працю, що годі розірвати одну від другої, що культури не можна протиставляти політиці, що культура має в собі політичну й соціальну сторону. Тому не можна говорити про український рух, як чисто літературний, бо всякий національний рух мусить бути заразом політичним рухом³).

Культурництво як проповідь культури без політики є з'явище реакційне. Радюк у повісті Нечуя-Левицького „Хмари“, як типовий представник українських культурників із його мріями, „то смішний дурень“⁴). А саме українство—це тільки одяга для громадської праці на Україні. Те „українство“ не може бути метою само для себе, не може бути метою праці. Мета людської праці однаакова на всьому світі⁵), а націо-

¹⁾ М. Павлик, „Мих. Драгоманів і єго роль в розвою України“. 1907. Стор. 19-20.

²⁾ „Черв. Шлях“, 1923. 4-5. Стор. 191.

³⁾ Мих. Драгоманів. „Чудацькі думки про укр.нац. справу“. Київ, 1913. Вид. Криниця. Його: „Листи на Наддніпрянську Україну“. Київ, 1917. Юліян Охримович, „Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.“ Ч. І. Київ, 1918. Вид. „Серп і Молот“. Стор. 109, 114.

⁴⁾ „Листи на Над. Укр.“ Стор. 35.

⁵⁾ Мих. Драгоманів, „Переднє слово до Громади“ (нарис. української соціалістичної програми, Київ, 1918. Вид. „Серп і Молот“. Стор. 56.

нальність — це тільки ґрунт і форма та спосіб вислову, якими йдеться до поступу соціального та політичного, це контури, що повинні бути заповнені одним загальнолюдським змістом¹). Майже на кожному кроці зустрічає Леся думку: „космополітизм в ідеях, національність у ґрунті та формах культурної праці“.

Про це не забуває Драгоманів згадати й у листі до Лесі. У тільки що надрукованих листах читаємо: „нема других задач у нас, окрім тих, які єсть і в Європі; нема других способів. Ріжниця тільки в кількості, а не в якості. Те, що в Європі робиться *publice i en gros*, у нас може робитись *privatim* або *privatissime*, от і все. А наука одна, ціль одна“²).

Перед нею вирисовується образ „українця з уселядськими тенденціями, або людина української нації (*homo nationis ucrainicae*) на манір того, як були колись *christiani nationis anglicanae, gallicanae, germanicae etc.*“³).

Образ цей, якого контури зарисовуються вже рано, має свій вираз в особі Кнея Люція, цього „всесвітнянина римського, що радий побачить Рим столицею всесвіту, але щоб і зруйнований Єрусалим відродився в Італії мов Фенікс“ („Руфін і Прісцілла“).

З драгоманівцями тісно звязана галицька радикальна партія, якої основником і провідником таки Драгоманів. Від цієї партії приїздять від часу до часу представники, привозять контрабандою книжки та газети, заборонені в російській Україні, між іншим привозять і газету „Народ“, що почала видаватися радикальною партією 1890 р. Приходить ця газета теж на адресу якоїсь непідозрілої особи (для тієї посилки вона друкувалася на тонкому папері). Її пильно читають усі члени кружка. Пізніше виходить друга газета „Хлібороб“, яку Драгоманів так захвалює Лесі в листі до неї. „Чи ви бачите коли цю газету“,— пише він там.— „Вона по моюму де далі стає ліпше і пускає корні в народ. Варто було б піддержати її працю“⁴). І Леся слухає ради й там починає містити, як і в „Народі“, свої поезії. Часто приїз-

¹⁾ М. Драгоманів, оп. с. Стор. 56. „Чудацькі думки“. Стор. 154.

²⁾ „Черв. Шлях“. 1923. Кн. 4-5. Стор. 195.

³⁾ „Листи“ на Над. Укр. Стор. 90.

⁴⁾ „Черв. Шлях“, 1923. 4-5. Стор. 190.

дять ізвідтіля делегати. Леся бачить, як радикальна українська інтелігенція в Галичині працює між народом, і бачить реальні наслідки праці. Тоді мусіло стати перед нею питання: „А що ж робить наша інтелігенція для народу?“ Вона бачить відірваність культурників від народу, на що звертав нераз увагу Драгоманів, ій стає ясно, що вони зовсім не займаються економічним станом народу, або в цьому напрямі нічого не роблять, хоч у їх слова про його не сходять із уст, вона розуміє причину боротьби драгоманівців із культурниками. Перші не тільки мають на увазі добро й щастя українського народу, але знають, як його спровадити. Тим вище ставить Леся галицьких політичних діячів і, певно, цим захопленням ділиться в листах до дядька. Драгоманів мусить ій звернати увагу, щоб вона не дуже то ідеалізувала собі Галичину. „Робочих людей там страшенно мало, а суріозно роблящих ще менш. Коли хочеш, зовсім надежний чоловік один тілки й єсть на всю Галичину¹), і я зі страхом думаю, що станеться з рухом, коли він умре, а се може стати і незабаром, бо він дуже слабий і вимучений²). Або іншим разом пише: „Горе Галичині, що там дивитись ясними очима ніхто не хоче. Смійся, коли хочеш, а я тобі скажу, що й досі з усієї галицької інтелігенції один єдиний Павлик має ясні (роз. очі. A. M.) і занього одного можна ручатися, що він не стрибне до чорта в мішок. Інші того і жди, що стрибнуть в таке, що „только плюнеш да перекрешишся“. Ось січовики, наприклад, почали національну церкву боронити,—тепер з „тактики“ впутались з москвофілами (Сембратовичу маніфестацію яйцями робили), —а москвофіли їх же перших поліції і передали. В самій Коломийській редакції „Народу“ і „Хлібороба“ треба дивитись в обидва ока, щоб Гарасимович і Данилович з народовольцями не побратались, а ті-б їх-же передали³). Драгоманів, навпаки, більше сподівався від української інтелігенції в Росії, ніж у Галичині. „Тільки щоб вони почали читати французькі та англійські і німецькі книжки та „гевues,—то вони в 10 років випередять усіх тих братів, котрі властиво ні європейці, ні азіяти і навіть не середній світ“⁴). Лесі вби-

¹⁾ Мих. Павлик (A. M.).

²⁾ „Черв. Шлях“, 4-5. Стор. 194.

³⁾ Ibidem. Стор. 196.

⁴⁾ Ibid. Стор. 134.

вається в голову думка вчителя, що всяке українство, всяка українська течія, що цурається демократизму та політики є з'явищем шкідливим, реакційним, з яким кожний чесний українець повинен боротися. „Народ“ вів завзяту боротьбу з так званими „угодівцями“, цеб-то партією народовців, що за незначні національні уступки українцям ішли на згоду з польськими панами та зраджували інтереси галицького селянства. У цій газеті ганьбили такий „націоналізм“, що для національної форми легковажить інтереси широких народних мас, що для зовнішньої оздоби віддає ці маси в жертву.

Стаття *Non ego* — „Дешо про націоналізм на Україні“ не може не промовляти до розуму, коли в ній говориться: „Нам все одно, який Держиморда поведе нас у кутузку й на якій мові він розкаже нам, що права чоловіка — не про нас писані“¹⁾. І мимоволі приходить Лесі на думку пропозиція деяких культурників, як-от Костомарова, що думає йти тільки у згоді з урядом і не признає ніякої опозиції, Житецького з його запискою міністрові внутрішніх справ Лоріс-Мелікову про користь українського руху для російського уряду, бо він відводить молодь від соціалізму й інш²⁾). Леся бачить і серед російських українців і старших і молодших угодівців. Це ті, що збиралися біля галицького журналу „Правда“ й тому звані правдянами. Вона пильно стежить і пише про них Драгоманову, як це видно з оцих його слів: „Те, що ти пишеш про правдян, для мене нове. Я-б радий був, коли-б навіть склався гурток хоч правдян, справжніх, зовсім а la Bagw. з панами“³⁾ і т. і. Для Лесі, певно, цікаво, чим скінчиться угода. Зі статтів і з дядькових листів бачить вона й провал угоди та розуміє й причини.

Значить, перед очима Лесиними спрощуються таки на українському народі твердження Драгоманова, до яких він дійшов на підставі історії ріжних країв і народів, що „сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх“⁴⁾, що треба шукати провід-

¹⁾ „Народ“, 1890. Ч. 23. П. Тучапський, ор. сіт. Стор. 34.

²⁾ „Пам'яті М. Драгоманова“. Збірник. Харків, 1920. Держвидав. Стор. 22.

³⁾ Це Олександер Барвінський. „Черв. Шлях“. 4-5. Стор. 193.

⁴⁾ „Чудацькі думки“. Третє видання. Київ, 1913. Стор. 19.

них ідей для всякої праці не в національних почуттях, не виходити від сліпого прив'язання до національних святощів, але від потреб мас". Леся читає пильно полеміку між Б. Грінченком і дядьком у цій справі. Про це видно з листа, що його вона пише до дядька¹ 17 травня 1893 р. Драгоманів обіщає прислати їй кінець листів Грінченка (Вартового), друкованих у Буковині, та свою відповідь. Не занедбала вона, може, прочитати Seignobos'a „Histoire de la civilisation contemporaine“, де показана національна, політична, культурна та соціальна еволюція світу від 1789 р. Цю працю радив дядько перекласти на українську мову галицькій письменниці Наталі Кобринській, про що згадує в листі до Лесі¹). Від тепер уже їй Леся дивиться на національність і зверхні її прояви, до яких належить найважніше мова, не як на мету, а як на засіб. Вона бачить, що культурно-національна справа базується на соціальних підвалинах, що до неї треба підходити з інтересів мас і що цей розвиток іде через маси. Знову на підтвердження цього впливає Галичина, „бо безспорно, що там усі справи видніші“, як пише їй Драгоманів²). Там радикальна партія встигла за короткий час вирвати широкі круги галицьких селян із тaborу москвофільського та дати їм національну свідомість саме через те, що 'виходила від їх інтересів. Отже думки історика та політика западають глибоко в душу поетки. „Культурність і народність вже не темновата філософія“, як думає Драгоманів. Либо нь уже не дуже то „темнесенько говорив він“ їй; навпаки, вона, певно, все зрозуміла й раділа та дорожила кожною новою думкою, кожною вовою звісткою, що їх подавав їй дядько у своїх листах чи то в друкованих творах. Ці думки набирають у неї життя, переходятять у почування, слова перестають бути тезою, переходятять у кров і тіло, і прийде час, коли вони виходитимуть із уст пророчиці Тірци. Мусіло це ставатись тим більше, що Леся швидко попала під інтердикт за космополітизм“, про що довідуємося з листа Драгоманова³). В листах до Драгоманова подає вона характеристики й афоризми своїх противників, тих філософів циклопічного періоду“, як їх називає чи, може, сама Леся, чи він, її дядько. Мабуть, і гарні виходили

¹⁾ „Черв. Шлях“. 1923. Кн. 4-5. Стор. 193.

²⁾ Ibid. Стор. 196.

³⁾ Ibid. Стор. 197.

ці характеристики, коли Драгоманів бажав їх надрукувати. Про це читаємо ось як: „Читаючи і раніш деякі твої характеристики, я не раз думав попросити тебе написати для печати замітки про теперішню молодіж українську, при чому вказати хиби її виховання. Пора вже поставить цю справу ребром, — бо по всяким Правдам, Зорям, Дзвінкам видно, що народ страшенно посувается назад. Читаєш молодих літераторів наших і не можеш собі уявити, де вони учаться. Та пригадай, що я був у гімназії в часи Николая і в університеті в мої часи (зnamениті 60-ті роки) були професорами такі Ставровські, Лінниченки, Селіни і т. ін., котрих тепер і в сказці не скажеш, як єсть „монстри“ і „раріети“, а таких дикунів, як, напр., Сердешний, і тоді ми не говорили. Се якесь добровільне самозадурювання, і пора до него приставити мікроскоп і вивести його на світло. Іншого ліку нема. А, ргорос! Що воно за Сердешний?“¹⁾.

Саме в ті часи займається Леся історією східних народів, особливо історією Ізраеля. Для цього рекомендує їй Драгоманів підручники²⁾. Займається теж докладно біблією та євангелією³⁾. Її цікавить питання про часи написання законів. Для цього факту знайомиться вона докладно з вавилонським полоном і з пророками. Мимохіть находять у неї порівнання з сучасними відносинами, на що її наводить дядько, підходячи до всього з історичного боку та порівнюючи минуле з теперішнім. Перед нею будуть виступати образи українських пророків і левітів, що пізніше так гарно будуть змальовані в драматичній поемі „Вавилонський полон“ (властива назва „У полоні“)⁴⁾ і „На руїнах“. Образи культурників, думки українських угодівців, їхня політика, що нею так інтересується Леся вже з перших років політичної свідомості, цебто від початку 90-тих років, стають їй ясно перед очима. А щоб вона їх не забула, Драгоманів нагадує їй що-хвилі про Галичину.

Значить, сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі, треба шукати й правди для всіх провідних ідей, для всякої громадської праці не в наці-

¹⁾ „Черв. шлях“, 1923. Кн. 4—5. Стор. 198—199. Це псевдонім Стешенка.

²⁾ Ibid., див. Лист. VI, VII.

³⁾ Ibid. Лист. II і III.

⁴⁾ Ibid., див. ч. 8. Стор. 245.

нальних почуттях, не виходити від сліпого прив'язання до національних святощів, але треба виходити від мас¹). Однаке розвиток мас можливий тільки на національному ґрунті, й тому зрозумілий доказ Драгоманова про шкідливість ігнорування української національності²), його заклик вертати до рідної нації, його думка провадити соціалістичну пропаганду українською мовою та на рідних підставах. Бо як-же, як не на мові народу, писати популярні брошури, „а це для нас діло найголовніше“, пише він у листі до Лесі. І значіння та ролю національної культури не забула підкреслити Леся в чудовій драматичній поемі „Оргія“, що її написала під кінець життя, в якій дуже високо ставить Антея, що держить прапор культури своєго народу, та неприхильно ставиться до тих, що покинули маси й пішли служити чужій, панській культурі.

Сам Драгоманів стає українським націоналом через те, що є послідовним демократом, а не навпаки, й тому він мав право сказати: „Коли українець, котрий не став громадівцем (соціалістом), показує, що він не додумався або не довчився до кінця, то так само громадівець на Вкраїні, котрий не пристав до українців, не поборов у собі пана, чиновника“³). І для драгоманівців потрібна література на українській мові, що малювала-б усі боки мільйонів і давала-б тим мільйонам всесвітню поступову освіту, щоб переносити в нарід думки передової української інтелігенції. Оскільки література й освіта взагалі є засобом боротьби та ведення своїх думок, треба її попирати. Так отже від культурників, як і від драгоманівців, учається Леся цінити культурну працю. Поезія стає для неї важливим соціальним чинником. „Драгоманів як еволюціоніст, — каже Ів. Франко, — плодочим елементом у тій еволюції вважав людський індивід, його душу, волю й інтелігенцію. По його думці, суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрій і змагання мас. Впливаючи до-

1) „Чудацькі думки“..., „Листи на Над. Укр.“ і т. і.

2) Широко про це в талановитій праці „Историч. Польша и Великорусская демократия“.

3) У „Передньому слові до Громади“ читаємо: „Усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежду — українство. Звісно, те українство не може бути в цілях праці“. Див. „Нарис. укр. соц. програми“. Київ, 1918 р. Вид. „Серп і Молот“. Стор. 56.

ступними нам способами на погляди індивідів, ми посереднє впливаємо на психологію мас. Чим інтензівніший імпульс вийде від одного осібника, чим більший круг індивідів обійме й порушить, тим більший буде наш вплив у тій сумі матеріальних й ідеальних сил, що порушують суспільність „у її розвою“¹). Тому таке сильне підкреслення й у Лесі значіння слова і в „Давній казці“ й „Поеті під час облоги“. Навіть в останній задуманій драматичній поемі каже вона дітям Теократа ховати перш за все найдорожчі писані речі, й діти молять Геліоса берегти ті скарби короткими, але ядерними словами: „Тобі й золотій пустині доручаємо їх“. Тим своїм твором хоче Леся підкреслити значіння слова. Може, настануть кращі часи: „Може, колись хтось знайде ті скарби — і дознається великої мудrosti“²).

Рівночасна праця Лесі в культурницьких і драгоманівському кружках має ще інші наслідки. Коли в літературних гуртках збільшується її літературна освіта, то в гурткові драгоманівців виковується її політична та соціальна думка, що незабаром дістане своє літературне опрацювання. Там у тім „італіянськім світі“ вчиться вона „альфabetу хисту“.

...Тут часто вечорами
Збиралась на помості корабельнім
Громада наша, мов одна родина,
І там, при свіtlі вічного багаття,
Що сам господь на небі розпалив,
Співали гімни. Постаті співців
Були мов з бронзи чорної одлиті,
Суворі, тверді, повні сили й моці,
При свіtlі зір здавались велетенські,
І стільки було в них краси нової,
Незнаної в тім світі італіянськім,
Де я учився альфабету хисту!..
І марив я тоді, що в сій громаді,
Серед нового краю розпалю я
Одвічної краси нове багаття...

(У пущі).

¹⁾ І. В. Франко. „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова“. ЛНВ. 1906. Кн. 8. Стор. 237.

²⁾ „Арго“ Літер. Збірник. Кн. I, 1914. Стор. 39.

Перед нею Роберт Брюс, шотланський лицар, що стає на чолі шотланських селян до боротьби за волю, що промовляє до них майже таки словами Драгоманова.

Коли читаємо там:

„Нема в нас лицарства, нема в нас панів,
Вони вже англійські піддані,
Та є ще в країні шотланський народ,
Не звик він носити кайдани“,

приходять нам на думку слова Драгоманова: „Наша Україна“... не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво“ і т. д.¹). Ця велика надія в Лесі на українське мужицтво може бути теж наслідком листів Драгоманова, що писав до Лесі про галицьких мужиків: „А не багато і треба хоч би душ п'ять твердих та робочих, поки просвітліє в головах мужиків, в яких і тепер — противно всім примірам історії — більше світла в головах, ніж в академіків і професорів галицьких. Павлик иноді мені присила листи мужицькі, — так куди до них якому-небудь Мел. Бучинському, з котрим колись приятелювали я та мама твоя. Хай-би хоч 100 таких мужиків зорганізувалось, тоді ми з Павликом спокійно могли-б умерти“²). Або: „Про Галичину справді можна сказати, що там одна надія на мужиків“. Але мужики потрібують письменних людей,—а їх з галичан не набереш і 3-х“³). Тільки, мабуть, під впливом Драгоманова зважується Леся „поплисти у північ на розбурхане море“, на працю серед народу“ й має тільки одне бажання:

„Хоч побачить ранню зорю.
Не страшні для мене вітри
Ні підводній каміння“.

Драгоманів перед усім політик. Його кінцевим ідеалом, правда дуже далеким, було „своя воля кожному, вільне громадство й товариство людей і товариств“⁴). Це suprema lex

¹⁾ „Переднє слово до Громади“. Київ, 1918. Вид. „Серп і Молот“. Стр. 56.

²⁾ „Черв. Шлях“, 1923 4-5. Стор. 194.

³⁾ Ibid. Стор. 196.

⁴⁾ „Переднє слово до Громади.“ Стр. 44.

його соціального ладу. Це питання займає теж швидко Лесю дуже сильно. У своїх драмах і вона буде ставити це питання чи то як головну тему свого твору, чи як поодинокі епізоди. Драгоманів поставив тезу: „Повна свобода думки й слова, зборів та коаліцій, толеранція політичних та релігійних переконань (віри та безвірства). Як супроти цього мали-б виглядати детальні форми сімейного, громадського та державного устрою, як погодити тоді волю одиниці, громади і т. д., Драгоманів не дав відповіди“¹). Ці питання мусіли повстати перед Лесею, а життя й досвід навіть змушували її пережити та застановлятися над цими питаннями. У своїх творах, почавши від драматичної поеми „У пушці“, а, краще сказати, від „Іфігенії в Тавриді“, та скінчивши на задуманій і не виконаній драмі про свободу слова й думки, відповідає вона на питання, як погодити волю одиниці в сем'ї, громаді, державі, у вимогах політичних, національних і т. і. Одним словом, майже в кожному творі знайдемо зачеплене питання свободи та волі так осібняка в усіх можливих випадках, як і волі громади, народів. Особливо ріжніх відтінків і нюансів набирає це питання в драматичній поемі „Камінний господар“.

Знайомство з марксівською літературою.

Майже на кожному кроці зустрічала Леся в творах Драгоманова відозви до української інтелігенції ставати в ряди соціалістів²). І Леся, певне, почувала, що вона не може не піти за цим голосом; вона докладно почувала правдивість цієї нової науки; вона стає чутливою до соціальних питань і вже в гуртку драгоманівців³) або на підставі творів Драгоманова стає соціалісткою.

Однаке цей соціалізм опертий ще більше на почуваннях, ніж на наукових підвалах. Сам Драгоманів хоч дає марксів-

¹⁾ Іван Франко, „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова“, ЛНВ. 1906. VIII. Стр. 229.

²⁾ І в листі до Лесі пише Драгоманів: „...я думав, що наші заведуть європейський соціалізм у себе, а „Друг“ Павлика ускочив у „Что делать“. „Черв. Шлях“, 1923. Кн. 4-5. Стор. 189.

³⁾ У „Народі“ часто були статті про соціалізм і його теорію й огляд цього руху в ріжніх краях, між іншим і про російських соціал-демократів, 1891 р. Ч. 24.

ську науковість у своїх працях, але марксистом він не є, й Леся, певне, шукає відповіди на питання, що стають перед нею, вишукує соціалістичну літературу. Леся, мабуть, відчувала, що вона в половині дороги, що сильного, непохитного розуміння нової науки в неї немає, що є лише потяг до цього. Вираз цієї непевності бачимо пізніше в її „Грішниці“, а ще докладніше в драматичній поемі „Йоганна, жінка Хусова“. Це, що Леся каже про грішницю, чи Йоганну, це не поетичний образ, це дійсний стан, пережитий самою Лесею. В першій поемі читаємо:

Я бачила тоді, що хто хилився найнижче,
Того найбільш топтали люди й коні.
Мій батько й мати ворогам корились,
А добrosti не бачили ніколи.
У мене розум наче потьмарився,
Не знала я, де правда, а де кривда.
Я знала, що мені так жаль,
Так жаль на ворогів і жаль на подоланих.
Сумний був час; товариші мої
Пішли у військо, кликали й мене,
Та я в собі не чула сили.
Ti, що зостались — я їх відцуралась,
Або вони мене, пропала наша згода.

Останні слова вказують уже на зірвання Лесі з культурниками, але її на брак іще сили йти по новій дорозі, якої вона ще не знає як слід.

В неї тільки спалахнула ненависть

До тих, що нищили мою любов,
Ненависть розгоралась більше й більше,
Та я не знала, де її подіти...

Отже початки класової свідомості отримує Леся вже в гурткові драгоманівців, чи через читання його творів, чи хоча б читаючи згадані вище газети „Народ“ і „Хлібороб“. Читаючи хоч би статті, в яких взивають галицькі радикали до боротьби з угодівцями, Леся пізнає протилежність класових інтересів і класову боротьбу. З творів Драгоманова та зі статтів „Народу“¹⁾ пізнає вона важність економічних чин-

¹⁾ В „Народі“ читає статтю „Жолудкові ідеї“ і т. і.

ників. Але все це без наукового марксівського підготовлення, — це більше голос сердця, ніж розуму. Як подібна Леся тоді до Йоганни, що йде за Христом, бо вчула,

як він говорив,
що миши нори мають, птахи гнізда,
йому ж нема де в світі прихилитись.
І я все не могла в палатах жити,
в добрі, в добрі — я й пішла за ним.

(Йоганна, жінка Хусова).

Тут тільки почуття впливає на її рішення йти за вчителем, і, коли його вбивають, вона знову вертає до чоловіка. Не стало вчителя, Йоганна не знає, що далі їй робити, вона не в силі йти по його вказівках¹⁾). Такий стан міг бути й, очевидчаки, був у Лесі. Довгий час вона йде за почуттям, можливо, що й довгий час було в неї вагання, яке викликало драматизм, ба навіть трагізм у її душі. Довгий час бойтесь вона зривати з українською інтелігенцією, ослаблювати її ряди, вбивати цього Гектора української національної справи, бойтесь, щоб вона, мов Касандра своїм віщуванням, не вбила його.

Ця боротьба душевна тим більша, що 'саме тоді Грінченко кликав до згоди. Цей душевний стан Лесі мусів мати вплив і дійсно вплинув навіть на зміну в її творчості. Від „чистої“ лірики вона швидко перейде до драматичної поеми, чого початки будемо мати вже 1896 р. в її „Грішниці“. Цей брак наукової підстави, її непевність, як підійти до життя, до громадської діяльності, був причиною, що Леся 1895 р. виїздить до Драгоманова до Софії. А поки що вона, певне, шукає відповіди в марксивській літературі, що її вона може дістати.

Крім української, російської соціал-демократичної літератури, що її видає „Освобождение труда“, та польської, мабуть, знайомиться з творами самих творців нового напрямку тим більше, що мови німецька, французька й англійська не становлять для неї ніяких перешкод. З листу Драгоманова з дня 4 липня 1893 р. виходило-б, що вона читала Schäffle „Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie“, й тому звертається

¹⁾ М. Шаповал. ЛНВ. 1911. Кн. I. Стор. 227-229.

з думкою про неї до Драгоманова. Мабуть, уразило її негарне відношення автора до соціал-демократів. І Драгоманів подає їй „у противувіс „Aussichtslosigkeit“ брошурою того самого автора „Quintessenz des Socialismus“¹).

Майже неможливо було їй не познайомитись із марксівськими гуртками чи то через якого бувшого члена драгоманівського гуртка, чи й так, бо взагалі революційні гуртки мусіли бути звязані поміж собою, або бодай радикальніші елементи мусіли бути знайомі. На такий догад напроваджують нас слова самої Лесі в „Грішниці“. Там читаємо, що, коли грішниця не знала, де подіти свою ненависть до ворога, а вона її палила,

Прийшов один товариш й промовив:
„Ходім; ми знову на війну зібрались!
Не ми уб'єм, то нас вони уб'ють;
Ми мусим боронитись, поможи нам!
Невже ти будеш остороно сидіти
І споглядати, як ллється братня кров?
Ні, сором се терпіти. Наша смерть
Научить інших, як їм треба жити.
Ходи, з тобою, певне, й другі підуть“.
І я пішла...

Як що не треба віднести цих слів тільки до 1896 р., коли вона зі Стешенком закладає український соц.-демократичний гурток, то мали-б ми ясно вказано, що хтось її знайомить із соціалістичними гуртками. На всякий випадок її поезія, „Мати невільниця“ вказує, що Леся вже до 1895 р. належала до соціалістичного гуртка, членів якого спіткала сумна доля, а над самою Лесею та її товаришкою „нависла влада темної погрози“. Там маємо майже виразні вказівки, про кого йде мова. Товаришка її — це, мабуть, Ганна Миколаївна Деген-Ковалевська, а її мати Марія Павлівна Ковалевська²). Може, для праці в гуртку Леся в 90-тих роках дуже часто приїздила до Київа, а від 1894 р. живе навіть там постійно до 1895 р.

¹) „Черв. Шлях“, 1923. Ч. 4-5. Стор. 196.

²) П. Тучапский. „Из пережитого“, стор. 17. Про неї Дейч: „16 лет в Сибири“; Стефанович, „Дневник карици“.

Лесина хороба.

Але за цими хвилями радости та втіхи, за чудовими та яскравими хвилинами милої праці з непереможною вірою та надією, коли молода дівчина з творчим вогнем дістає стільки матеріялу для художнього опрацювання, наступають довгі

Леся в Ялті в 900-их роках, разом із матір'ю
Оленою Пчілкою.

хвилі тяжкої Лесиної хороби. Що мусіло діятися в душі маленької ще дитини з дуже розвиненою уявою, високою нерво-вою вразливістю, чи з так званим „поетичним темпераментом“, з багатим казковим матеріалом, коли вона в найкращій порі щастя, весною мусіла лежати хора? „Юрба образів не дає їй спати по ночах, гомін весняних вод так дивно єднається з

везерунками гарячки, стіни кімнати викликають образ готичного склепіння, світло, що впало крізь вікно, викликує полиски пожежі, весняний шум і гук вулиці наводить образ війни“ („Мрії“). А далі, коли весна вже грає проміннями та сипле квітками, коли все ожило, все сміється довкруги, природа й люди, коли до неї в вікно заглядають гільки яблуні, замиготіло зелене листячко й посыпались біленькі квітки, якою гарною здалася їй ця весна за вікном! Вона не може її ніколи забути“ („Давняя весна“). А коли встала з постелі, вона вже чує в зеленому шумі сосни невеселу думу в барвах, які природі надає осінь, вона бачить вродливицю, що конає в сухотах, яскраве процвітання троянд наводить її скоро на думку, що настає її осінь. В часи хороби тільки природа не забула її хорої, самітньої, вона одна принесла їй дарунок, тільки вона її звеселила, не люди. Тільки серед природи їй стає легче, на її лоні вона чує себе здоровішою, тільки природа покріплює на душі й на тілі. Леся пізнає, що журбу, горе розгоняється не при банкетах, не в гульні, але в таємному гаю, чи в полі, де можна заспівати пісню голосну, ѹ про цей свій досвід каже у пісні: „Як що прийде журба, то не думай її рознести у веселоцах бучних... краще йди в темний гай, або в поле, де вітер гуляє“ („Як що прийде журба“)..

І природа для Лесі вже з малих літ стає другом, приятелем, найкращим розрадником у горю й нещасті, і то одноким після цього, як вона розпрощалася з фортеп'яном, перед котрим давніше виливала своє горе, сповідалася зі своєї журби („До моого фортеп'яно“). І ця природа заступає їй вповні людей, від яких вона чим раз більше намагається втекти. Їй навіть мило з часом, коли серед природи здається їй, що вона опинилася в такій країні, „де не було, чи вже нема, людей“. Природа, зірки — це не манера писання, це її життя. Природа й людина зрослися в Лесі в одно. Тому ця її самітність тільки позірна, бо Леся розмовляє з цілою природою, в якій для неї немає нічого німого.

Інші думки й інші образи з'являються їй під часи хороби пізніше. Не раз вирветися в такі хвилі страшний стогін пригніченої, зболілої душі, але зараз і згадка, що не стогін, не слози тут потрібні, бо нічого вони не поможуть, вирине свідомість, що треба боротися за життя. І починається дійсна боротьба за життя, боротьба завзята, у якій не раз бачимо

приступи сумнівів і страхів, бачимо, як її обгортає тяжке безвір'я, розпука, цілковита втрата бадьорости та змоги боротися, то знову виходить із неї геройня, тверда мов криця, сильна нова людина, що кличе: „жити хочу; геть, думи сумні“, зовсім так само, як і її дядько, що в листах до Павлика пише: „жити, а не нести свого життя мов кару“, або „хочеться жити і працювати“. Може, ніхто інший так не знає, як Леся, що „умова життя — боротьба, а трагедія дає глибінь і зміст життю“¹).

А тих трагедій зазнавала вона ціле життя, від дитячих літ почавши. Маленькою вона мусить лежати хора, коли довкруги весна, коли все грає, все сміється. Уже молодою дівчиною мусить розощатись із найближчим своїм другом, „одинокою потіхою серед копи лих“²), фортеп'янном, дівчиною мусить вже покидати рідних і ставати перелітною птицею. На 19-ім році життя знає, що „не минути їй ножа“, і швидко піддається страшній операції. Через страшну хоробу вона довго мусить відмовляти собі родинного щастя, особистого щастя, як людини. Не випадково повстає драма „Блакитна троянда“ й оповідання „Голосні струни“. Не тільки в уяві має Леся образ хорої через спадковість дівчини, або „відставленої актриси“ в оповіданні „Розмова“. А в громадській справі, мов та грішниця, мусить лежати, не зробивши ще нічого, або бути на добровільному вигнанні. А в цій громадській праці, коли за „космополітізм попадає під інтердикт“, коли її називають зрадницею, коли вона переживає трагедію революції! Або коли пізніше вона мусить зовсім кидати рідний край, мусить жити та блукати, по-над чужими морями, мусить кинути працю в рідному краю та йти, мов та Йоганна, з чоловіком на Кавказ, коли вона, мов та „Бояриня“, тужить і вмирає за рідним краєм, коли вона через тяжку хоробу не може працювати навіть як письменниця. Та чи вичислити нам хоч у приближенні всю глибину й ширину трагедії великої душі! Першою умовою й засобом боротьби за життя є покидати рідний край, свою улюблену Волинь, свою рідню, та на чужині добувати собі здоровля.

¹⁾ Л. Українка. „Утопія в белетристиці“. „Нова Громада“. 1906. XII. Стор. 56.

²⁾ „Черв. Шлях“, 1923, Ч. 8. Стор. 251.

Вплив подорожи на творчість Лесі.

Талант Лесі забліснув у повній своїй красоті саме за часів першої подорожі до моря. Леся така вразлива до природи, до її змін, вона так добре її розуміє. Уже дорога залізницею дає їй матеріял у руки. Вона-ж бачить зміну природи, яку вона так любить, а разом із цим в'яжеться в неї й туга та жаль за своєю країною. Так повстає її збірка пісень під назвою „Подоріж до моря“. Леся завважує кожну й найменшу зміну; що-ж говорити про це, коли вона „зі соснових борів красної Славути в'їде в степ без краю, де нема ні билиночки, тільки травиця леліє, а око спочине хіба на вітрякові, що виринає десь із туману“. Або знову море, „дике, химерне, що не знає ні закону, ні ладу“, чи воно не мусіло відразу вплинути на нашу поетку? Воно навіває їй ріжні думки, викликує ріжні бажання. Їй „хочеться теж поправити свої крила, пустити свою пісню, щоб плила, як та хибка хвиля, що не питає, куди вона плине, щоб грала, як той вітер на морі“. А який гарний цей потужний спів моря. Її настрої міняються відповідно до бурі цього моря, і тони цих настроїв такі ріжноманітні, як те море з безмірними переходами від незвичайно спокійного до страшенної бурі. І ось, „рефлексія, з початку несміла, буде вертати де далі частіше, міцніше, поки своїм огнем не перетопить усіх вражінь, усіх почувань авторки, поки фізичне око й фізичне вухо не зробиться вповні органом її душі“¹⁾). Бо яка-ж повчаюча ця буря на морі! Вона теж дуже багато навчила Лесю, що жити — це значить боротись, і що боротьба та праця стають милями для того, хто зазнав, перебув бурю на морі. Але й яка мука від примусового безділля, як тяжко, коли треба працювати, а руки безсилі, як страшно лежати тихо, мов сумний розбиток долі, та здатися на ласку бурі та чужій сназі й волі. Як заздрить вона тим людям, що борються з цією бурею, що без відпочинку в роботі день і ніч, що знемагають від праці. Якими гарними борцями здаються вони їй, але як важко їй, що в подяку може вона їм післати тільки думки („Епілог“). Інші думки снуються їй в часі подорожі по непривітному морі серед темряви. Тоді край, осяяний сонцем, здається тільки

¹⁾ І. в. Франко, „Леся Українка“. ЛНВ. 1898. VII. Стор. 13.

легендою, а смарагдові луки, плеск тепловодної річки та золоті піски — це тільки казка. Їй здається, що так доведеться плавати до віку („У тумані“). Якою рідною стає тоді їй чужа земля!

А знову зелені гори, як весело знімають думки вгору! Їй хочеться послухати гомін гірської пущі, хочеться заглянути в таємну безодню, сперечатися з прудким потоком і дістатись поміж льоди самоцвітні. А в Ялті, де вона бачить і гори і море, як легко розлітатись її думкам по всіх краях!

Звичайно перебуває вона на чужині в зимі, а на літо вverteє назад на Україну і тому може оглядати та пишатися „зімовою весною“, коли на верхів'ях, на узгір'ях яскраво блищить білий сніг, а довкруги тихо і тепло, наче весна з квітками та ще без дощу... „Тут і сором було-б слабувати, так чудово тут і на землі і на морі, — пише вона в листі з чужини. — Сади всіма квітками процвітають, небо синіє, зовсім безхмарне, сонце світить і гріє, як у-літку, а море аж вабить — таке хороше. Я оце пишу на дворі, на високім балконі, звідки всю затоку і все Сан-Ремо видко, і пальми, і вілли, і нагірні церкви, і всі гори. А господарі мої внизу в саду квітки поливають“¹).

„А там ще маю аж 7 листів на сумлінні“, — читаємо в іншому листі, — „одну поему, одну статтю переписати і т. д. А тут ще на дворі тепло та гарно, і море грає і наші люди бігають по горах та їздять човнами, аж завидно, бо мене „не беруть“. Та я вже хоч так по саду та по вулицях гуляю, або так на місці сиджу та на море дивлюсь“²). А коли вона з цієї європейської країни їде в дику Азію, знов інші враження, інші почування. „Там проза життя здобувається тяжко, зате поезію і здобувати не треба, сама оточає навколо; от з моєї хати видко весь Дагестан, величний білоголовий кряж, він далеко, верстов за сорок, але в ясні дні і місячні ночі він присувається так близько, що аж страшно робиться, він тоді, наче привид новоствореного світа, здається легшим від хмар і прозорішим від льоду..... По другий бік у нас Тамборські гори теж чималі, але проти Дагестану то вже

¹) Недрукований лист до Сидоренкової Маргарити з 16 (3)-XI-1902 р. з Італії, San-Remo.

²) Лист 6-III-1903 р.

ідлія. В самому Телаві багато руїн старосвітських (це колись була столиця царів Кахетії), посеред міста ціле замчище з вежами з зубчастими мурами, воно мені нагадує Луцький замок і моє „отрочество“... І в кождім куточку міста є своя руїна—то давня каплиця, то церква сторожева. Але, крім руїн, є ще багато новітніх пусток, що лишились либо після великого лихоліття і не встигли покрити поезією давності своїх злиднів. Багато тут садків і виноградів (тут люди тільки вином і живуть), але то переважно по краях міста, а в середині тісно, камінно і брудно—по азіятськи“ і т. д.¹⁾. Інші картини дає їй Єгипет, ця країна афри, цеб-то гарячої спокійної тиші, по якій навіть небо збліло“,— ця вітчина рудого хамсіну, „що розгуляється та мчиться в повітрі й не позволяє глядіти чужинцеві на себе, засипаючи піском очі“ („Хамсін“).

Від природи дістає вона натхнення, багатство барв, саме життя дає їй зміст, а велика освіта дає глибину „думки“. І все це, взяте разом, перепущене через буйну фантазію, перечуте, перетоплене в поетичному горнилі й вилляте в слова, дає нам чудові твори, чи ту мрію по дефініції самої Лесі в драмі „У пущі“. Але ця краса природи не служить ніде й ніколи предметом самого її опису. Леся зливається з нею в одну нерозривну цілість. Вражіння краси природи переходят до мозку, там вони виясняються, порядкуються й після цього дістають свій вираз у словах. Природа тільки тоді має своє значіння, коли вона не є німою красою, але коли вона має луну в нашім серці („Три хвилини“). І вона викликає в неї мрії та думи, що снуються, „мов на коловороті прядиво тонке“ („Весна зімова“). Під шум кипарисів й осіннього вітру сама на чужині, „неначе тінь забutoї людини“, вона так гарно розуміє Іфігенію, недужу тілом і душою хвору“. Перед нею встає Данте, флорентійський вигнанець, що все таки й на чужині, „блукаючи по діброві життя, находив між тернами барвисті квітки“. Їй не раз хотілось би „сто раз умерти в рідному краю, ніж жити на чужині“. З часом мусіло це почуття змагатись, коли вона ставала „перелітною птицею“, що серед чужого іншого життя марить про хвилину воріття, то знову в осени марить сумно про вирій, коли вона, дізнавши

¹⁾ Лист до Галини Комарівни з 10-III-1909.

в рідній країні колючих тернів, думкою лине на чужину, що дала їй краплину здоровля, що продовжила їй життя („Поворіт“). Чужа країна здається їй тоді краєм вічної весни. Іншим разом ота краса чужої країни починає гнітити її, як Жірондиста, що втік із тюрми. Подорожі та добровільне вигнання надто гарні, ця в'язниця занадто вільна, й Леся починає тужити за рідним краєм, за справжньою в'язницею, до понурих свідків великого героїзму, до товаришів, що мають високі думки та гарні вчинки.

Й високе щастя жертви для ідеї,
І муку сумнівів, і радість мрії,
І смерти неминучої трагізм.

(Три хвилини).

Вплив нового оточення на Лесину творчість.

Коли найменша річ у природі звернула на себе Лесину увагу та вплинула на її творчість, то стріча з новими людьми під час перших її виїздів не відбилася на її писаннях. Сама Одеса здається їй великим містом, що в йому людей без ліку, але, мабуть, Леся не звертає уваги на ріжницю цих людей. Вона рада тільки, що зустріла серед цих чужих людей добру сем'ю, яка привітала та взяла її до себе, що знайшла там вірного друга¹⁾.

Молоденький вік та забезпечене економічне й соціальне становище не змушувало її ще поринати в бурхливе море соціальних контрастів. Коли вона хоче змалювати людську нужду, вона ще користується перекладом із Віктора Гюго „Бідні люди“ („Сірома“), значить, вона ще вітає в сфері абстрактних людських відношень, або, кажучи словами самої Лесі, вона знає досі ще тільки „бідність артистичну та роботу важку“. Правда, могла бути тому й інша причина. Слабе її здоров'я потрібувало лікування в теплому краї. Їй випадало жити десь у маленькій кімнатці якоїсь гостинниці серед курортної публіки, що прибула сюди, щоб залишити морю й горам

1) Ця сем'я — це рідня Комарових, а приятель — це Маргарита Комарівна, тепер дружина проф. Сидоренка, з якими зостається Леся в найкращій дружбі до кінця життя.

свої болі, щоб визволитися від своїх недугів", їй доводилося бачити такі типи, як Алину Михайлівну („Над морем“). Але це не найважніша причина. Ми бачимо пізніше, коли вона вже інакше дивилася на людей, що вона вміла на них дивитись. У згаданім оповіданні „Над морем“, написанім 1898 р., значить, після заложення нею українського соціал-демократичного гуртка та праці в ньому, Леся вже вміє дивитися на людей досвідченим оком класової свідомості. Ось навернувся молодий робітник, „утливий хлопець“, з відром зеленої фарби, якому від тягару піт котиться рясними краплями з-під низенької смушевої татарської шапочки на темне, мов бронзове, чоло“. Поетка бачить погляд того хлопчини, кинений у їх бік (Алини Михайлівни та Лесі. A. M.), від якого аж страшно“, вона вміє читати в цьому погляді та „розуміє той страшний, фатальний антагонізм, темніший, ніж чорні очі молодого робітника“.

„Не знаю“, — каже Леся, — „чи й хлопець побачив той погляд, що панна кинула його вкупі з призирливими словами. Але я бачила обидва погляди, й мені стало страшно — в них була ціла історія. Це вже зовсім інший погляд на людей, не той, що його бачимо хоча-б у „Сіромі“, вже не якийсь жаль до поневолених, ані не якась тільки цікава постать, як опис гарної чарівниці - „татарочки з чудними очима“, що про неї може тільки сказати словами Шевченка, що „вона ще гуляє по волі“. А коли 1903 р. по дорозі до Сан-Ремо в'їздить у передмістя Генуї, її вже не захоплює зверхня краса міста, її очей уже не сліпити багатство фабрик, як її спутника, італійського пана, але вона звертає перед усім увагу на

чорні,
Закурені... там будинки,
Суворі та непишні. По будинках
До вікон зустя прип'ялось, мов злидні,
Що їх ні в двері, ні в вікно не випреш,
А з вікон визирали, мов привиддя,
Якісь бліді, невільницькі обличчя.
А над усім той дим, той легкий дим,
Що не гризе очей, притьом не душить,
А тільки небо ясне застилає
І краде людям сонечко веселе,

П'є кров з лиця і гасить людський погляд
І барви всі рівняє сивизною.
Ніхто його не чує, але завжди,
І день, і ніч, і кожну хвилину,
Безгучно і таємно та виразно
Він промовля: „я тут, я завжди тут“.
Той дим проник мені у саме серце,
І стиснулось воно, і заніміло,
І вже не говорило: чужина¹⁾.

(Дим).

Пізніше теж ні один рух, ні один людський крок не лишився не спостережений у нашої письменниці. Вона вміє придивлятися дійсно до життя та реальних відносин людської суспільності, що на них виростає щоденне горе, але й великі змагання до свободи. Вона бачить народню душу, узброєну радістю та надією, тими скарбами, що їх не зломить ніяка сила. Вона вишукує ці ознаки й усе находить їх там, де другому й не снилось. Навіть в усміху єгипетської дитини бачить авторка драми „На руїнах“ вічну живучість народню та задаток до майбутньої боротьби, а з другого боку в сурмах англійців, що гудять серед єгипетської тиші, вона чує, як англійці несуть поневоленому Єгиптові силу („Афра“). Ця сильна нота класової свідомості та класових змагань не дають їй самій належати до слабих душ, до поетів, що впали духом.

¹⁾ Як після цього міг Д. Дояцов у своїй праці „Поетка українського рісорджімента“ сказати про Лесю Українку, автора драматичної поеми „На руїнах“, статті „Два направления в італіянській літературѣ“ і т. і., що нотки інтернаціоналізму „були їй чужі“ (стр. 17), що „інтернаціоналізмом вона не захоплюється“, що людськість поділена в неї горизонтальними перегородками, а фузія можлива межі ріжними класами одної нації й ніколи між одними й тими самими верствами ріжних народів“, годі зрозуміти. Чи можна вже хоча б після цього віднести до неї характеристику, що вона сама єврейським пророкам: „свій народ — чужий народ, своя держава — чужа держава, свої боги — чужі боги“, як це робить автор згаданого нарису. Порівн. теж її відношення до д'Аннунціо, співця-аристократа італійського відродження, про що буде мова ще при розгляді класового становища Лесиного в критичних статтях.

Після написання цих рядків з'явилася коротенька стаття П. Филиповича, в якій автор справедливо каже: „Критика якось не помічала, про власне цю тему — національну — Леся Українка поставила в площу інтернаціональну. „Нова Громада“, 1923. Ч. 7—8. Літер. розділ.

Виїзд у Софію до Драгоманова та його значіння для Лесі.

Може найбільше значіння в житті та творчості Лесі мав її виїзд до дядька в Софію. Цей вплив можна хіба порівняти тільки з впливом матері в дитячих літах і в часах її шкільної науки. Правда, Леся не виходила ніколи з-під впливу дядька, як це було зазначено вище, і цей вплив був і посередній через твори, як теж і безпосередній через листи до самої Лесі. Лесині листи до Драгоманова й навпаки будуть найкращими покажчиками того великого значіння, яке мав цей геніяльний учений і політик на незвичайну талановиту письменницю. Про це можна думати вже на підставі тієї маленької кількости листів, що їх надруковано в „Червоному Шляхові“, що відносяться тільки до 1890 р., в яких буквально кожне слово незвичайно глибоке змістом і повчаюче. А можна думати, що листування талановитої сестриниці з дядьком не переривалося від хвилі, коли Леся могла письменно говорити й Драгоманів не викидав ніколи з пам'яти Лесі, що, певне, часто нагадувала про себе. З листів ми бачимо, як у кожній справі звертається вона за порадою до дядька й одержує за це незвичайно багато вказівок і порад. Драгоманів впливає на неї в ріжних напрямках, як на поетку, громадську діячку і з наукового боку. Розлучився з нею, коли їй було 5 літ, і реально міг уявляти собі, як вона сидить на яблуні та говорить: „а я на дереві“. А ти бач уже на Пегасі¹). Вже тоді міг побачити її не аби-який талант, уже тоді мусіла подавати маленька небога великі надії. Коли Леся почала вчитися, то з її листів міг стежити за її розвитком, що незабаром і забліснув, коли в „Зорі“ почали появлятися її вірші. По них стежив пильно Драгоманів за музою молоденької поетки, як видко з листів. „Твою поезію в останні часи я мало бачу“, — пише він там 1890 р., — „бо мені од маю не висилають „Зорі“. Моя думка завше одна: твоя муза розумненька і тепленька дівчина, та ще молода, мало бачила світу і картин не набралась. Люди з неї будуть непремінно, а надто коли вона буде критично дивитись на „доморощену премудрість“²). А про переклади з Гайне пише так:

¹⁾ „Черв. Шлях“. 1923. Кн. 4-5. Стор. 195.

²⁾ Ibid. Стор. 188-189.

„А тут прислали з Галичини пачку книжок і між ними твої переклади з Гайне. Я їх довго ждав і добивався, та Львів така земля, що там я нічого не можу добитись ні прозьбами, ні навіть грішми. Насилу Франчиха купила мені твого Гайне,— але тим часом я довідався, що у Львові вийшла друга твоя оригінальна книга. Розуміється, що я її буду добиватися не менш 6—9 місяців, а може й більш. Переклад з Гайне читається легко; — це вже багато, тільки досить далеко переложені. Особливо злість Гайне не вийшла, може, через те, що ви з М. С.¹⁾ добрі люди. В мене тепер нема книги *Buch der Lieder*, та я можу звіряти з тим, що пам'ятаю, ось наприклад, *Da knikset höflich den höflichsten Kniks!* у тебе переведено зовсім без зlosti і т. д.²⁾). І нетерпеливо чекає Драгоманів книжки „На крилах пісень“. „Вчора прийшов твій лист, — а книжки „звісно“ ще нема, та скоро я не жду; інтересуюсь прочитати її, а також ті нові речі, про котрі ти згадуєш в останньому листі. Та де вони будуть напечатані“³⁾). Природна річ, що Леся мусіла дуже дорожити думкою дядька про свої твори й тому сповіщала про свіжо написані. А дядько зі своєго боку нічого не занебає, щоб вплинути на її поетичний розвиток. Шоб Леся могла „бачити більше світу та набратись картин“, „щоб могла критично дивитись на доморощену премудрість“, Драгоманів радить їй відновити навчання англійської мови. Сам він їй пропонує перекладати італійського поета Джозуе Кардуччі теж не без причин. Ми не знаємо, які твори поета італійського відродження мав на думці український політик, але, мабуть, це щось із його „*Ippo al satana*“ („Гімн до сатани“) або „*Il carnevale*“ („Карнавал“). У першому з них цей співець „великого рісорджіменту Італії“ підіймає голосний протест проти неволі людського духа та славить сатану як духа протесту, що хоче розбити всякі кайдани, у другому описує розкішне життя, гульню багачів і злиденне життя бідноти, чим викликав сильний відгомін у цілій Італії. Певне, що тут, крім гарної форми поета-лавреата, має Драгоманів на думці дати в руки Лесі поета, що своїми творами змагався до того, щоб італійський нарід з'єднався разом, щоб

¹⁾ Максим Славинський (Стависький) перекладач віршів, що їх видано 1892 р. у Львові.

²⁾ „Черв. Шлях.“ Кн. 4—5. Стор. 191.

³⁾ Ibid. Стор. 193.

здобув собі політичну єдність і свободу, але рівночасно визволився з пут усякої неволі. Іншим разом радить їй „попробувати свою ліру на біблійні теми й помогти йому та переложити віршами з Ісаї I ст. 2-3, II — 18, які йому потрібно вставити в одну статейку в „Хліборобі“¹). Для перекладу „Ріг-Веди“ він намагається дати їй найкращі переклади на європейських мовах і про це пише так у листі до неї: „Ріг-Веда переложена по німецькому Ludwig'ом, та иноді так, що все рівно, мов і по санскритському — темно. А французький переклад є Langlois — дуже літературний і ясний (французька вдача), та знатоки кажуть, що дуже вільний. Вривки, що ти читала у Менагd'a, з Ланглау. Ти мені скажи, що тобі власне подобається, то я тобі випишу з обох переводів. Можеш знайти переклад деяких гімнів у статті М. Міллера „Сравнительная мифология в летоп. р. литер. Тихонравова“ котра, здається, вийшла в Росії й окремо“²). З надрукованих листів бачимо теж, як Драгоманів впливав на науковий і політичний розвиток сестриниці, яка не занехаяла ніякої нагоди користуватися знаннями й досвідом великого вченого та політика, яка в кожній майже справі вдавалася до його за порадою та вказівками. Все-ж таки вважала Леся, що цією дорогою вона не вичерпає всього, не використає так, як треба, й тому на початку 1895 р. виїздить до нього до Софії, де тоді Драгоманів був професором історії на болгарськім університеті. Тут зачинається наука студентки, що має вже широку освіту та високу інтелігенцію,—студентки, незвичайно здібної, людини з безмірною терпеливістю, з демонічною пильністю, з любов'ю та з великим захопленням до праці й науки під приводом геніяльного професора, що в його руках всі нитки умового життя й наукового світу, великого політичного діяча, соціаліста з переконань, все життя якого представляється перевживанням героїчної української інтелігенції. Не тільки з висоти своєї науки, але теж і з практичного життя він дивиться на минуле, сучасне й майбутнє України, й багатство знань і досвіду переходить від учителя на талантовиту ученицю. За своїм учителем дивиться вона на Україну через призму Європи, а, може, це тим лекше робити, що мови не станов-

¹⁾ Ibid. Стор. 190.

²⁾ „Черв. Шлях“. 1923. Кн. 4—5. Стор. 188.

влять для неї ніяких перешкод. Вона дістає широкі знання, присвоює собі дух Європи, вона пізнає дійсне реальне життя. Вибір історії для неї є рішаючий і благодатний чинник. Леся вчиться дивитися на близьке й далеке, на минуле й сучасне. Як історик вона розуміє найважнішу для живої людини сучасність, при чому дивиться вона на неї „не з абсолютного, не з етнографічного патріотизму“. Вона бачить, що минуле й сучасне тісно звязані з собою, на що вказує нам уже й наша мова. Видко це зі сполуки слів таких, як „соціалістичний рай“, таких далеких собі й по повстанні й по значенні та розумінні, що, проте, на просторах віків, єднаються раптом в одно речення так, наче між прадавньою легендою про рай і новітньою теорією соціалізму є якийсь кревний зв'язок¹⁾.

З історичної точки погляду починає Леся дивитися на всі явища, отже й на літературу, чи то в цілості, чи то студіюючи якогось автора або його твір зокрема. Але все таки вона історик тільки з нахилу, а по генію вона поет, і якась сила пре її без перестанку перемінювати історію в поезію. Перед нею виступають живі люди, вона чує їх мову, бачить їхні рухи, їхні діла. Перед нею жива природа, з її красотою, з її чудовими барвами та колірами, одним словом, поетка все мертвє відрешує. Все в неї оживає, неначе той мармур і той „камінний люд статуй на будинках у Венеції в ясну місячну ніч, про які кажуть тамошні прості люди, що то русалки й нікси з моря вирнули й зійшли на мури, щоб розглянути, чи дуже світ широкий“ („У пущі“). І цей історизм лишається від тепер у неї на ціле життя й буде підставою чи технікою її творчості. На підставі її творів можна думати, що Леся більш над усё студіює історію Ізраеля й історію християнства, менше, мабуть, займається історією Греції та Риму. Як що-б вона була займалася пильніш історією згаданих держав, то з певністю була-б звернулась у своїх соціальних драмах, коли описує класову боротьбу та класові антагонізми, до римської чи грецької історії, де маємо гарні зразки класової боротьби, що вибухала в криваві повстання та великі розрухи, й не була-б обмежувалась одинокою згадкою про Спартака.

Але Драгоманів не тільки історик, він і політичний діяч, він проповідник соціалізму, й у цьому напрямі, мабуть, най-

¹⁾ Л. У. „Утопія в белетрист“ . „Нова Громада“ . 1906. Кн. XI. Стор. 14.

більше користується Леся його знанням, його досвідом, його вказівками. Там, у праці з Драгомановим, могли вирватися такі сильні слова:

І все таки до тебе думка лине,
Мій занапашений, нещасний краю.
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

Під приводом дядька-політика стає їй все ясно, й вона могла сміло сказати:

Сі очі бачили скрізь лихо і насилення,
А тяжчого від твого не видали.

Хорий дядько, що „весь вік ніс тяжке завдання“, міг їй сказати:

Годі нам, тепер черга на вас,
На вас, робітники незнані молодії...
Та тільки хто ви, де? Подайте голос нам!
Невже ті голоси несміливі, слабкі,
Квиління немовлят—належать справді вам?

*

Невже на всі великій події,
На все у вас одна відповідь є—
Мовчання, сльози та дитячі мрії?
Більш ні на що вам сили не стає?

(До товаришів).

За дядьком, який казав, що політика не знає лірики, їй Леся співає:

Що сльози там, де крові навіть мало.

Перед очима поетки стали „суворі питання без прикрас“. На жаль, ця наука не тривала довго, й, може, Леся не могла дуже обтяжувати наукою хворого дядька. Ще попереднього року писав він до Лесі: „Тим часом я діждався новини: вп'ять онімів, як $2\frac{1}{2}$ років назад у Відні. Не пишіть про це поки в Гадяч“¹⁾). А також пізніше: „про мое здоров'я

¹⁾ „Черв. Шлях“. Кн. 4-5. Стор. 198.

противно й писати. Ось уже більше 3 тижнів, я німий, говорю шопотом. Через 3 дні треба починати лекції 2-го триместру. Буду прохати одпуску на місяць, хоч певний, що за місяць нічого не переміниться. Треба буде подавати в одставку,—а тоді що їсти. В додаток 10 днів тому назад наскочило на мене 2-е видання сухого плевриту в лівому легкому. Кілька днів лежав у жару і кричав від болі¹⁾). І коли тяжка хорoba прикувала дядька до ліжка, Леся багато часу просиділа біля того ліжка, „слухаючи його навчання, одгуки його палкої душі, яку й жорстокі муки не могли загасити до останнього часу²⁾). Швидко однак довелось їй писати дуже коротенький лист до батька, на якому відзначена дата 13-VI-1895 р. про смерть дядька, що вмер 8 червня несподівано од розриву аорти³⁾.

Заложення українського соціал-демократичного гуртка.

Хоча не довга була Лесина наука в Драгоманова, але вона мала величезні наслідки. Від тепер Леся стає „новорожденою Касандрою“, стає „тим лицарем, що хоч ранений, одначе не може скинути залізного панцера, бо знає, що це така рана, що на неї немає інших завоїв, окрім панцера („Трагедія“). Це зовсім не випадок, що Леся зараз по повороті на Україну, мабуть, по довгому теоретичному підготовленні в марксизмі таки в Софії, де вона прожила ціле літо, закладає разом зі Стешенком при участі Коцюбинського, Б. Ратнера й інших — український соціал-демократичний гурток, окремо від групи „Южний рабочий“, або стає соціалісткою „першого призыва“, як вона про себе казала. Гурток цей мав завдання, головно, працю серед селян, серед сільського пролетаріату, над яким ніхто ще працював і який був одинокий, неначе той Месія в драматичній поемі „Одержима“, хоча біля його крутилися цілі юрби та його ученики. Тодішня керовниця Р. С. Д. Р. П. зосереджувала свою працю на великих галузях промислу, на великих фабричних підприємствах, по великих промислових осередках, де були російські робітники, виходці

¹⁾ Ibid. Стор. 200.

²⁾ Л. Шишманова-Драгоманова, „Леся Українка“ (Лист з Софії), „Рада“, 1913. Ч. 253.

³⁾ „Черв. Шлях“, 1923. Кн. 4-5. Стор. 200.

з Росії, як кваліфіковані сили, або зрусифіковані українські робітники, а сільським пролетаріятом зовсім не займалася. Та Р. С. Д. Р. П. з осідком у Петрограді навіть не могла руководити організацією пролетаріяту чи півпролетаріяту, що розмовляв по українському. До того був потрібний осередок на Україні з українською мовою¹). Перед Лесею, що бачила цей стан, що бачила навколо „великі пущі й темні тихі води“, стало Гамлетівське питання: „To be or not to be“, зовсім таке, яке поставив був Драгоманів „для письменних людей на нашій Україні“, ще в передньому слові до громади²). Вже Драгоманів звертав увагу українських соціялістів на працю серед селян, серед мужицтва й виказував ролю та значіння селянства в долі України в часі революцій. Драгоманів завжди радив громадівцям потягти селян вперед, підняти їх до себе, прищепити ті здобутки, що мають усе таки мешканці міст. „Виступаючи серед наших селян — цих безпечних українців“, — писав Драгоманів, — „приміром європейських громадян, українські громадівці мусять приложить свою працю й до того, щоб уменшити одміну, яка тепер є на Україні між громадянами та селянами й яка буде де далі збільшуватись, коли ніяка сила не виступить проти того з систематичною працею“³). Ще дальше в „Народі“ читала вона, мабуть, такі статті, як агітація соціялістична по селах

¹⁾ М. Равіч-Черкаський: „Історія комуністичної партії України“ Харків. 1923. Стор. 25—26.

²⁾ „Переднє слово до Громади“. Київ, 1918 р. Вид. „Серп і Молот“. Стор. 33.

³⁾ М. Драгоманів, „Шевченко, українофіли і соціалізм“. Львів, 1906. Стор. 145.

У „Передньому слові до Громади“ читаємо теж: „Чи вмітимуть наші письменні люди вхопитись за край тієї нитки, котрий тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітимуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII—XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті й на самоті виплете нитку — иноді більше бажання, ніж ясної думки нашого мужицтва, з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей,—ось у чому тепер все діло для теперішніх письменників на нашій Україні!

„Ось де для них: чи жити, чи помирати“.

„Нарис української соціалістичної програми“. („Переднє слово до Громади“). Друге видання. Київ. 1918. Вид. „Серп і Молот“. Стор. 33. Чи не під цим впливом пише Леся відомого листа до Франка, у якому підкреслює важу та значіння інтелігенції на Україні.

Німеччини¹⁾) й на Галичині мала яскравий приклад, що значить праця серед селян, що значить їх організація. Тим усім підготована, вона й закладає цей гурток. Як послідовна учениця свого дядька, Леся не могла теж погодитися з тодішньою тактикою Р. С. Д. Р. П., що стояла на ґрунті так званого економізму, що вела агітацію по-між робітниками, маючи на увазі їхні безпосередні інтереси, та відкидала політичну боротьбу. Для Лесі немислима ніяка боротьба без політичної; боротьба з самодержавною владою не менше важна, як і економічний ґрунт, а для цієї боротьби та здобуття скасування царської й чиновницької самоволі потрібна масова, широка й активна підтримка селянства. Це, мабуть, теж причина заложення окремого українського соц.-дем. гуртка. Але найяскравіше буде видко вплив Драгоманова, коли пізніше ця група з Р. У. П. виділиться в так звану „Українську Соц.-Дем. Спілку“, що мала бути „крайовою організацією українського сільського пролетаріату“. Її склад, її устрій і злука з Р. С. Д. Р. П., певне, не без малої праці Лесі, покажуть нам ясно вплив Драгоманова. Але про це пізніше.

Від 1896 р. до року 1907 є Леся активним членом українських революційних гуртків, а саме: то українського соц.-дем. гуртка, то української революційної партії (РУП), то з 1904—1907 р. членом Української Соц.-Дем. Спілки, доки ця остання не перервала свого існування, а радше до свого виїзду на Кавказ. Цю працю перериває тільки тяжка Лесина хорoba або її виїзди в-зимі на лікування на південь. Ми не маємо поки що зможи докладно сказати, чим виявлялася Лесина праця та яка вона була, але думаємо, що мусіла бути немала. Леся мусіла не тільки впливати на організацію, на план праці, але й сама брати в ній участь. На це вказував-би не тільки її характер, її любов до роботи активної, організаторської²⁾, про це свідчить не тільки її невиспучість і захоплення в „Просвіті“ в рр. 1906—7, де вона „робила саму чорну роботу“, але теж її поетична творчість. Як мутилась Леся, коли вона мусіла лежати хора й не могла працювати, видно з поем „Грішниця“, „Поет під час облоги“.

1) „Народ“, 1891. Ч. 6.

2) „Черв. Шлях“. 1923. Кн. 6-7. Стор. 191.

Коли мусіла виїздити за границю, тоді вона, наче той жирондист-утікач на еміграції, що тужить „до стін Консенжері, до тих понурих свідків героїзму, товаришів високих дум і вчинків, бо ті мури мов живі, неначе тямлять і біль розлуки, й тугу поривання, й високе щастя жертви для ідеї“... „Там змагався-б я“, — каже поетка далі устами жирондиста, — „боровся, поривався, тремтів-би за життя своє хвилеве, але жив-би. Я-б людей любив, людей ненавидів“. Про її працю міг-би свідчити факт, розказаний кооператором Миколою Левитським по смерті Лесі. „Леся завжди з великою щирістю й теплотою висловлювала свою прихильність до кооперативної справи. Але її симпатія щира до кооперації виявлялась не тільки в розмові. Один факт переконав мене і взагалі може ясно показати, як широко цікавилась вона кооперацією. Ми всі знаємо, що вона, сердешна, цілий свій вік страждала — хворіла тяжко, й мимоволі спогад її викликає образ мучениці... Їй тяжко було й ходити, а не то що пускатися в подоріж. І от, не дивлячись на це, Леся Українка обіщала мені, що приїде до нас у Херсонщину подивитися на спілки. Я був дуже радий цьому, зарані дякував їй, але, знаючи, яке це тяжке для неї завдання, тим більше, що прийдеться ще й на конях їхати скілька десятків верстов, я мало надіявся бачити нашу золоту Лесю Українку в себе та й у спілках. Коли якось дають мені знати мої домашні, що приїхали до нас якісь дві барішні та питаютъ мене. Виходжу й од радости сам собі не вірю — на звощику сидить Леся Українка з сестрою своєю, й так славно приязно усміхаються обоєчко. „А ми до вас, Мик. Вол., а що, мабуть, і не сподівались?“ Я був невимовною радий. Спопливши трохи, поїхали в біжнє село, в Аджалеку, де була тоді хліборобська спілка. Там переночували у приятеля спілок Ол. Коцаря, а на другий день їздили в поле, де працювала хліборобська спілка. Я ніколи не забуду, з яким ширим й живим зацікавленням віднеслась Леся Українка до спілкової справи, — як вона розпитувала про хазяйство та життя спілкою взагалі й цікавилась подробицями спілкової організації¹⁾.

Нема поданої дати, коли саме Леся їздила дивитися на спілкову організацію, певне одно, що їздила вона

¹⁾ „Рада“, 1913 р. Ч. 170.

тоді як партійна діячка, що інтересувалася спілками та що в такій справі не вважала на своє здоровля. Коли вже не могла інакше працювати через свою хоробу, тоді, мабуть, працювала вона над виданнями листків, брошур і книжок, що їх вдавала партія, й тоді вона дійсно була цим поетом під час облоги". В часі цієї політичної праці вона, мов той скульптор Річард Айрон, пізнала:

яка біда на світі!
Ти, Белло, здумати собі не можеш,
Яка нещасна Ріверсова жінка
У тій землянці вожкій, з тими дітьми.
І не вона одна таких є безліч.

Річардовими устами говорить далі Леся це, що вона тепер пережила. Річард каже виразно:

Я досі знав лиш біdnість артистичну,
ОЩадність бачив, працю невисипущу,
Та корчів голоду я ще не бачив,
Не чув його снотореного крику,—
Не чув, не бачив і не дбав! Матусю,
Хіба не гріх така страшна байдужність?
Але я жив серед краси і мрій.
Все вище, вище й вище я здіймався
На крилах мрій — тепер упав на землю...
Ох, мамо, як-же забився страшно!
Здається, мрії зломлено крило...
О, як воно плескало буйно!..

Так, замісь мрій, тут потрібують хліба.

(У пушці).

Останні рядки нагадують драму самої Лесі, коли вона бачить кругом себе пушу й не знає, що їй робити, чи займатися далі поезією, чи здійняти срібло -- золото.

З своєї ліри і скувати рало,
А струнами ці крила прив'язати,
Щоб тінь не падала на вузьку борозну,
Зайняти постать поряд з тими людьми,
Орати переліг і сіяти, а потім,
А потім ждати жнив, та не для себе і т. д.

(To be or not to be).

Не без причини звертається там поетка до музи, щоб та „не сліпила їй очей, до серця, щоб воно не билося так шалено, до думки, щоб не летіла в порожньому просторі“ Їй потрібна рада, що робити, коли навколо „великі перелоги, дикі пущі, і високі кручі і темні, тихі води, коли шляхів нема, а є тільки де-не-де поплутані стежинки, що йдуть на безвість, а мало людей, що орють ті перелоги“ і т. і.

І, як революційна діячка, при своїх теоретичних знаннях, що їх вона все поглиблює, вона занята соціальними та політичними питаннями; як народня робітниця, вона стає Одержанмою, що „з великої любови до поневолених ненавидить не тільки тих, що цей люд неволять, до ворогів, але й до друзів, до того „сонного“ кодла, якого не будить опівночі світло“. Вона стає Касандрою у відношенню до подій, що довкруги неї відбуваються, вона Тірца у громадській праці, вона той монтаньяр у поняттях про ідеї, що знає, що вони не вічні.

Леся розуміє, що ідеї тільки відбитки дійсних умовин, речей та процесів, отже жива величина, що вічно змінюється так, як усе живе, що є в вічному руховій боротьбі. Але все це тільки ріжноманітні частини одного цілого, цебто марксівського світогляду, це її матеріалізм у філософії, її діялектика в способі думання, це її метод орієнтуватись у суспільних явищах, це її практична громадська праця та переведення в життя її теорії про мистецтво.

Марксизм Леся Українки.

а) В теорії.

Ми бачили, якими дорогами йшла Леся, поки дійшла до такого світогляду, як вона пильно підготовлялася до його, але коли раз стала на тому шляху, то вже не зійшла з його й не схибила ні в чому. З її творчості видно, що вже від 1896 р. вона ясно бачить класову боротьбу, знає, якими шляхами вона пійде та чим вона скінчиться. Вона зрозуміла, що пролетаріят має й мусить вибороти собі владу, що має згинути все старе, а народитися нове, „а під час породу, звісно, ллється кров і рветься крик“. Отже треба скинути дотеперішню владу, „розруйнувати всі храми й піраміди, порозбивати всі камінні довбні... затопити ввесь край неволі“

(„В дому роботи, в країні неволі“). Тільки збройна війна, тільки цілковите знищення старого й на його руїнах будова нового життя. Руфін, той республіканець, що тільки знає легальну роботу, що боїться здійняти зброю на слуг закону, тяжко покутує за свої переконання. На ньому ясно бачимо нестійність його думки. І вся Лесина творчість від тепер є закликом до боротьби, є бойовим криком, гаслом до соціальної революції. Від її пісень

„Рука стискає невидиму зброю,
А в серці крики бойові лунають“

Поетка й для себе знає один наказ:

„Не кидай зброї,
Не відступай, не падай, не томись“.

(Як би вся кров).

З ким-же лучитися пролетаріятові в цій боротьбі й проти кого вести йому війну. Відповідь одна. Ні з ким, бо не може бути спілки там, де кожний має свої інтереси („Касандра“, „В катакомбах“), а „хто хоче бути республіканцем добрим, хай гострить меч на Брута що найперше, бо це є те кодло, з якого Цезарі виходять потім“ („Три хвилини“). Така її ідеологія, така й практика в житті.

Але їй, як поетці, потрібний марксівський світогляд у поетиці тим більше, що в другій половині 90-тих років підготовляється Леся до виступу в драмі. Вона студіює пильно всесвітню літературу, стежить за ходою ідей, як теж і за художньою вартістю творів, приглядається, наскільки вони відповідають як мистецькі твори. Перед нею стоять питання, що ними саме тоді займались усюди: „мистецтво для мистецтва“, „мистецтво для життя“, чи, навпаки, „життя для мистецтва“, взагалі питання про звязок між життям і мистецтвом. Це питання, що несміливо поки-що виступало в українській літературі, широко й голосно було поставлено в сусідній російській і польській, як теж у європейській літературі. В тих роках Толстой займається питанням: „Что такое искусство“. Пшибишивський, цей невтихомирний аргонавт нового мистецтва, виступає зі своїми теоріями. В німецькій літературі визначний драматург Гергад Гавітман з такою мукою стежить у своїх драмах: „Die versunkene Glocke“,

„Michael Kramer“, „Ein Hirtenlied“, за внутрішнім світом художника, намагається війти в його душу, відкрити найтаємніші, найглибші імпульси та мету його творчості. В англійській Оскар Уайлд виступає зі своїм естетичним маніфестом нової школи, своїми „Видумками“. Що ж казати вже про французьку decadence та німецьку Moderne? До цього питання мусіла Леся поставитись як поет по генію, історик із нахилу, але їй як марксист своїм світоглядом. Як поет хоче вона точно визначити, що то є художній твір, як історик і політик, що дивиться на все з інтересів сучасності й у своїй творчості від неї виходить, боїться, щоб її твори, як це вона бачила на більшості всіх творів сучасної літератури, не стали публіцистикою, не були „мікстурою, підсоленою цукром“; як марксист не може вона відрвати художника та його твір від життя. На грецьких творах Софокла, Евріпіда, на творах Шекспіра, Гете, Шіллера та інших вчиться вона пізнавати, що робить художній твір класичним, що надає йому постійної вартості, чому він „вічно“ чарує. І коли др. Івањ Франко у своїй статті саме про Лесину творчість підніс питання про художню творчість, про звязок мистецтва з життям, про його завдання, його вплив, ідейність і тенденційність, про іманентність у художніх творах¹), Леся дає в драматичній поемі „У пущі“, отже в художній формі, відповідь на всі ці питання. Ця драма є її естетичним репонансіаменто, як „Грішниця“—її політичним credo. „To be or not to be“ є прологом її політичної діяльності, але є теж прологом згаданої драми. Поетка має відповідь на всі ці питання, але є все таки Річардом Айроном, що творить у пущі.

Передусім ставить Леся ясно питання про звязок мистецтва з життям і відповідає, зглядно малює нам у художніх образах так. Талановитий скульптор, „над хистами суддя“, Річард Айрон, хоча держиться тези „Pereat mundus fiat ars“, хоча думає, що мистецтво для мистецтва, що він творить із себе, все таки звертається до моделів. Йому натхнення, мрію, їй форму дають „у пущі“ живі зразки, як Дженні, мати, індіянка, у Венеції викликує перлину з-під його рук Кароліна д'Орсі. Але, коли він починає творити на підставі фантазії та розуму, він уже не дає мистецьких творів, його статуя

¹⁾ Леся Українка, „Літературно-критична студія“. ЛНВ. 1898. Кн. VII.

виходить *formentata*, на ній сліди авторового шукання. Часом не правдиве життя, а видиво, ілюзія, подає мрію й форму, як венеційські мармурові статуї при світлі місяця дають образи русалок і нікс. І як при світлі сонця зникають усі ці русалки, показуються дійсні камінні статуї, але мрія залишається, так само в житті й у мистецтві. Життя минає, а мрія залишається (*regit mundus, fit ars*). Коли в мистецтві є головною мрія, коли мистецтво є відбитком життя, то не можна зводити всієї ваги в мистецтві до декорації й тільки „стилізувати форми створіннів природи, наслідувати світляні ефекти, бавити погляд і слух сітих, спокійних людей“, каже поетка на іншому місці¹⁾. Всюди мусить бути джерелом і зразком життя, бо тільки тоді з'являються живі барви, форма, перспектива. І Леся „як поетка не підшукує фактів для ілюстрації своїх ідей, навпаки факти, що її поражають, пробуджують у неї думки та почування. Вона не гониться за новими вражіннями, але кожному почуванню, що її обгортає, вона віддається з жагою, з незвичайною ширістю“. Ця характеристика, дана Лесею Аді Негрі²⁾, зовсім підходить до неї самої. Але хоча мрія виринає на підставі життя, чи його ілюзії видива, все таки вони

У згоді ні бувають,
І вічно боряться, хоч миру прагнуть,
А в скутку боротьби життя минає,
А мрія зостається. Се-ж то й значить:
Pereat mundus, fiat ars.

Ця мрія, вложена в мистецькі твори, ці переживання людини, є тим, що надає творам постійної вартості, що робить їх „довголітніми на землі“. Мрія є причиною, що твори чарують вічно, хоча зміняються умовини життя, хоча зміняються погляди, хоча зміняється естетичний смак і т. і. Іншими словами, такі твори відповідають думці: життя минає, а

¹⁾ Леся Українка, „Утопія в белетристиці“. „Нова Громада“, 1906. XII. Стор. 53.

²⁾ „Два направления в новой итальянской литературе“. „Жизнь“, 1900, VII. Отже не можна говорити про тенденційність у Лесі, як це роблять загально критики.

³⁾ Цю боротьбу малює Леся докладно в „Лісовій пісні“.

мистецтво залишається", і в такому розумінні Леся приймає згадану вище тезу „*Reteat mundus, fiat ars*“.

В такому розумінні мистецтва взагалі може вона *mutatis mutandis* згодитися на вічність і бессмертність із Пшиби-шевським, Оскаром Уайльдом та й ін., але ніяк не може погодитися з їхньою думкою про те, що „мистецтво незалежне від моральних і соціальних умовин“, що „воно не відбиває настрою свого часу“, що „не може служити ніякій ідеї“, що „література випереджує життя“ і т. і. Так само ця вічність дуже зглядна, як ідеї не вічні. Ідеї живуть у людях, отже з ними як умирають, бо „в кому-ж їм жити“. Ідея з людьми живе, з людьми як міняється. „Ти довголітній будеш на землі“, — „от де правдива вища нагорода народам, партіям й одиницям“, — каже монтаньяр жирондистові в діялогу „Три хвилини“. Вічна тільки матерія, що вічно зміняється.

„Що більше — вічне тіло, чи ідея“, питав там-жे монтаньяр жирондиста як дає йому такі приклади:

Як думаєш, се-ж може бути, що з тіла
Апостола Петра зросло колись
Те дерево, з якого трон вигідний
Для папи римського майстрі зробили?

Таку як твоєму тілу вічність дастъ
Пречиста діва наша гільйотина.
От перша голова з плечей впаде
І в кошику опиниться низенько,
А кров із жил напоїть ту травицю,
Що проросла навколо ешафоту,
А решта крові піде вкупі з тілом
В землі перебувати всякі зміни
Такого-ж вічного життя, як те,
Що випало... як твоїй ідеї вічній.

А дійсно вічним є рух, є боротьба вічно рухливих творчих сил, вічним є життя. Світ не є чимсь постійним, сталим, але вічно рухливим, змінним, „не є чимсь, що є, але чимсь, що стає“¹⁾). І кожну річ треба брати в її рухові, в її розвитку. А що мистецтво повстає на підставі життя, значить, і в йому

¹⁾ Донцов, „Поетка україн. рісорджімента“. Стор. 23.

повинні бути ті прикмети, — мусіла думати так Леся Українка. І коли приглянутися до її творчости, то дійсно ми маємо там справжню діялектику.

Я вчила пісні в морського прибою,
А ти прислухалась, який в ньому стрій,
(Зімова ніч на чужині).

каже Леся до музи, її ці слова символізують її творчість.

Бо що-ж таке від тепер усі її твори? Це сукупність душевних процесів, переживань, емоцій у їх повному розвиткові, у їх переході від одних до других у їх вічному рухові, вічній боротьбі. Самі ідеї то виринають у неї, то знову зникають. Думки та мрії снуються, наче льняна нитка, тягнуться, мов звуки акорду на фортеп'яні. І не раз Леся вриває свій твір на найвищій точці, найбільшому напруженні, чим ніби зазначує, що цей рух міг-би продовжуватися у нескінченість¹). Тому, що вона передає душевні процеси не в їх скам'янілому вигляді, не в якійсь вирваній статичній їх частині, але в їх динаміці, тому не дає назви тим почуттям, не „конкретизує змісту тих емоцій“, не називає по імені цих зворушень, „не бере у вузькі рамки понять“²); одним словом, вона не описує, а малює³). Отже всі її твори від тепер будуть дійсними драмами в ширшому й у найтіснішому значенні того слова, або матимуть драматичний характер. У неї навіть зверхні слова, ці символи, що повинні передати душевні переживання, повинні вже зазначити собою й передати цей рух, коли навіть такі речі, як барва, гори, скали і т. і., передаються через порівнання з вогнем, зі світлом і т. і. Але сама Леся відчувала, що й цей засіб не вистарчає, коли вона співає:

Як-би мої думи німії
Та піснею стали без слова,
Тоді-б вони більше сказали,
Ніж вся оця довга розмова.

(Lied ohne Klang).

¹) Д.м. Донцов, *ibidem*. Стор. 31.

²) *Ibidem*. Стор. 29-30.

³) Всякий відхиляє від цього вважає Леся публіцистикою й тому каже про свій діялог: „В дому роботи, в країні неволі“... „воно якесь „публіцистичне“ більше, ніж белетристичне“. „Черв. Шлях“, 1923. 8. Стор. 246.

Може, ще одна музика може нам підказувати переживання, й тому бажає поетка, щоб її „німі думи впали на проречисті струни“.

Коли в світі є тільки вічний рух, тоді всі явища — це частина того безконечного руху. Поодинокий факт це зв'язок, це вислід, це частина того вічного, творчого процесу в житті та природі.

...люде й покоління —

Це тільки кільця в ланцюгу великім
Всесвітнього життя, а ланцюг той
Порватися не може...

(У пуші).

Природна річ, що чоловік, що бере поодинокі явища в відношенні до цілого, до безконечного, до вічного, мусить бути символістом, так, як і поодиноке явище, вирване з того загального руху, взяте у скам'янілому вигляді, та реальний факт, віднесений до душевного життя і т. и., може бути тільки символом. І Леся є таким реалістичним символістом, чим нагадує Ібсена й д'Анунція, ріжниться, однаке, від них тим, що в неї немає ніякого містицизму, бо в неї символізм опертий на інших підвалах, ніж у тамтих. У неї історизм і символізм — це тільки ріжні види її марксівського світогляду, що зливаються в одне й будуть творити в її душі голоси, барви, форми й перспективу. Дійсне, реальне життя — це джерело й форма для її мистецтва.

Перехід її як історика до давніх часів, до давньої історії, що вже є наче символом сучасних подій, до назв, що вже є дійсно тільки символом, стане від тепер її літературною технікою, або, кажучи її словами, „в высшем суждено совете, щоб я mit Todesverachtung кидалася в дебрі всесвітніх тем (як, наприклад, з Касандрою своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати“¹⁾.

Але, крім цих поглядів на мистецтво, виказаних у художній формі, маємо її відчiti та критичні статті, що в них Леся багато разів звертається до питання про художність творів, про тенденційність та ідейність і т. и. Саме в другій

¹⁾ Старицька-Черняхівська, „Хвиlinи життя Лесі Українки“. ЛНВ. 1913. X. Стор. 30.

половині 90-тих років зав'язалося в Київі Літературно-Артистичне товариство. Це було російське товариство, але брали там теж участь і українці, що з часом навіть увійшли в президію. Там уряджували вечори в честь Шевченка, на яких з промовою виступала Олена Пчілка, з ігрою та співами кобзар Гнат Галайда. Там святкують столітній ювілей української літератури, й Михайло Старицький декламує віршу Лесі, написану з цієї нагоди. Під його орудою йдуть там вистави її п'ес, там і вечори, що складаються з рефератів про український театр, з читання українських поезій, співів і музики. Пізніше відбувається там і вечір, присвячений самій Лесі. Молодь зверталася з проханням уряджувати відчити для неї¹. Леся охоче відгукується на це прохання, уряджує ці відчити й сама читає 7 жовтня 1890 р. „Два направления в новейшей итальянской литературе“, а 9 грудня того-ж таки року про „Українських письменників на Буковині“ та ін., мабуть, дає відчит тих статтів, що були вислідом її студіювання всесвітньої літератури, з яких вона дещо надрукувала пізніше в журналі „Жизнь“ або ще пізніше в „Новій Громаді“. Ці літературно-критичні статті визначаються соціально-історичним підходом і чисто класовим становищем. Як критично ставиться Леся до змагання польських письменників-народовців бачити та малювати польський народ як одне ціле, змагання затушувати класові протилежності!¹). У вищезгаданім огляді нової італійської літератури²) підкреслює вона два діаметрально протилежні класові напрями. В іншій статті виступає гостро проти утопійно-соціалістичної белетристики, що має соціалістичний рай, „як країну спокійного, без журного життя“, бо це-ж не життя, а повільне вмирання від щастя, від безцільного, непотрібного добра-буту. Ті люди п'ють, їдять, працюють, навіть любляться, все робиться в їх гарно, вибірно, але при тому життя справжнього нема. Нема боротьби, цієї конечної умови життя, нема трагедії, що дає глибінь і зміст життю³). „Ідеал соціалістичний профанується плиткою чисто буржуазною тенденцією комфорту для комфорту, проведеною у Белламі. Про-

¹) „Заметки о новейшей польской литературе“. „Жизнь“, 1900. I.

²) „Два направления в новой итальянской литературе“. „Иллюстрированный Сборник Киевского Литерат. Артистического Общества“. 1900. „Жизнь“, 1900.

³) „Утопія в белетристиці“. „Нов. Громада“, 1906. XII кн. Стор. 52.

фанується він і дрібним політиканством таких „утопістів“, як Шпронк, Моклер або Галеві, що будують всю прийдешню долю нашого світа на рішенні марокського інцидента, східного питання або франко-російських відносин. Ці добродії провадять не раз ще й іншу „політику“ в своїх „утопіях“. Напр., Галеві запевняє нас, що поліпшення добробуту мас приведе ті маси тільки до певного морального занепаду. Інший знов утопіст Уельс лякає, що визволений пролетаріят здичавіє так, аж поїсть усіх позосталих аристократів, і людськість загине від канібалсьтва... Ми не можемо згодитись з Анатолем Франсом, немов у цих утопіях відбився ширий пессимізм душ, опанованих „світовою тugoю“, нам чується в них просто старече гдирання підупалої групи й бажання залякати читачів вигаданим страхіттям соціалізму¹). Не забула теж авторка підкреслити погляд на відродження нації співця пролетаріату Ади Негрі, що дивиться на це відродження з точки погляду обдуреного та отуманеного тим великим захопленням знедоленого пролетаря та д'Анунціо, що стоїть на точці погляду викиненого за поріг аристократа, що сам радо пожертвував-би „голоту італіянську“²). На всі рецепти визволення жінки, писані ліберальними світовими письменниками, знає вона дати гарну відповідь³). Її цікавить соціальна драма, й тому заповідає вона дати її нарис і змалювати тип робітничої жінки, якої контури ще не зовсім ясні у світовій літературі. Ці статті, дуже солідно опрацьовані, радо поміщувала редакція „Жизни“, а Леся задоволена була, бо мала свій власний заробіток. Для цього заробітку Леся написала ще 1903 р. статті (згадує про дві) теж і для загорянських журналів⁴). Важко знати, чи й у якому загорянському (мабуть, італійському) журналі надруковані ці статті, але всі вони такої вартості, що не слід, щоб вони загинули.

¹⁾ Як дивно перекручує Дм. Донцов виступ Лесі Українки проти буржуазного малювання соціалістичного устрою на ніби то її боротьбу з ним і доказує, що ніби тó вона інтернаціоналізмом не захоплювалась. Див. Його працю: „Поетка укр. рісор“ Стор. 17.

²⁾ „Два направления“ і т. і.

³⁾ „Новые перспективы и старые тени“. („Новая женщина зап.-европейской беллетристики“). „Жизнь“. 1900. XII.

⁴⁾ Недруков. лист. 6-III-1903. Saq Remo.

Громадська праця та її відбиток у творчості.

б) Марксизм у практиці.

Але не тільки в теорії була Леся Українка марксистом, ще ясніше виступає цей її світогляд, коли приглянемося до її громадської праці та до її творів, що є дійсно відбитком подій на Україні в 900-их роках. Загодя треба сказати, що коли ми маємо дійсно марксівську правильність у Лесиній орієнтації й у поступованні, то не мало тут допомогли їй Драгоманівські засади, бо сам Драгоманів, хоча не признавав себе марксистом, але думав і поступав по марксівському.

В практиці громадської своєї діяльності мусіла Леся вийходити від тих умовин, що вона їх мала на Україні, від тих подій, що її окружали. А події йдуть дуже швидкою хodoю. 1900-й рік приніс голод у південних частинах України, а за ним прийшла гарячка та цинга. Запомога приватних людей не могла зарятувати народ від голода та мук, зараз та економічної руїни. Розуміється, наслідки того показалися негайно. Багато селян пішло на заробітки то в міста то в села, чим викликали зменшення заробітної платні. Селяни мусіли працювати майже задурно в економіях, і через це вибухали грізні селянські розрухи. 1902 р. на Полтавщині та на Харківщині повстають селянські бунти, що дали початок загально-російському селянському рухові. 1903 р. появляються ще грізніші заворушення. Вони ширяться по інших губерніях. Горять панські маєтки, раз-у-раз трапляються вбивства поміщиків та чиновників. Разом із цим по містах починається сильний робітничий рух на економічній та політичній підставі. Перша страйкує Київщина, після цього йдуть страйки та демонстрації в Одесі, Полтаві, Катеринославі та Харкові. Звичайно, зачинають демонстрації студенти за приводом Р. С. Д. Р. П., а потім прилучаються робітники, і демонстрації приймають грандіозний характер. 1903-й рік був першою величезною спробою вирвати з рук самодержавності які-небудь уступки. В страйках брало участь близько 300.000 душ. Цей рік був „великим передднем“. Але рівночасно заводчики організуються до боротьби з пролетаріятом. Правительство військовими екзекуціями розганяє демонстрантів, але боротьба не меншає. Пролетаріят де далі, все грізніше ставить свої економічні домагання та заразом починає розу-

міти зв'язок поміж політичною й економічною боротьбою, починає готовитися вихопити державну владу з рук дворянства. Стає ясною вже боротьба ахайців із троянцями за гарну Гелену (владу), що має „таку силу в очах, що їй усі коряться“. З огляду на неминучу боротьбу всі революційні українські партії з'єднуються разом ув одну „Революційну Українську Партію“ („РУП“). Ця „РУП“ об'єднала в собі зразу три течії: драгоманівську-федеративну, соціал-демократичну та народницько-революційну. Заразом вона приєднала до себе й національну українську інтелігенцію, так що маємо в ріжних представників, почавши від Паріса, тієї культурницької української інтелігенції, що „тільки живе, як грає на сопільці серед отар“, та скінчивши на Касандрі, тій царівні, що „кинула царські звички, розпустила своїх рабинь, сама привикає до праці без рабинь, бо хутко це їй здастся, сама пряде й не випускає кужілки з рук, бо краще завчасу привикати до неминучого“. Розуміється, що в середині самої РУП йшла тиха боротьба. Причиною мало бути тільки ніби національне питання, швидко однаке виявилась і класова фізіономія. Леся, якій дійсно мусіло залежати на тому, щоб уся українська інтелігенція йшла разом, не могла проте зійти з класового становища. Вона, немов той молодий пророк-співець Елеазар, на слова малого хлопчика, що, вчувши в розмові про хліб, просить батька хліба, каже всім зібраним:

„І добре каже хлопчик! Він за мене
Вам краще відповів, ніж сам я вмів.
Ви чули всі оцю малу розмову:
„Дай, тату, хліба!“ — „Я не маю, сину!“
Поки в Ізраелі так розмовляють;
Елеазар не піде хліб ділити
З левітами і каліками.

(У полоні).

Їй, мов Елеазарові, хотілось-би погодити самарійських та їудейських пророків, що борються за святиню, а радше за місце, де має стояти святиня, хотілося-б усунути національну ворожнечу між Р. С. Д. Р. П. й українськими соціалістами. Леся вміє дати відсіч усім ворогам українсько-наці-

онального відродження, тим усім дозорцям, що зі сміхом питаютися:

Хіба як-небудь зветься ще руїна,
Хіба ще імення має дика пустка?

Бачучи величезну вавилонську будову, що будується, серед стогону своєго народу, вміє поетка Елеазаровими устами крикнути „Єрусалиме“, але показує українським націоналістам, які бояться, що за чужомовними словами вона забуде промовляти „Україна“, як Елеазар „Єрусалим“, що це ім’я таке дороге, так його згадується тільки тому, що воно страчене, що це мов та відтята рука, якої не можна забути, наче знищений зелений садочок, з якого тепер дорогий кожен листочек. Але доки була рука, не треба було казати: „правице, знай, що ти моя“, доки був цей зелений садочок, доти зривалися ягідки й топталося листя під ноги („У полоні“).

Незабаром ця боротьба, що йшла в середині самої РУП, вийшла на верх. „В 1902 р. з цієї партії вже виходить права група (самостійники-демократи), що засновує окрему „Українську Народну Партію“. В 1904 р. виходять з РУП усі радикали й під приводом Грінченка, разом із заснованою в 1903 році „Українською Демократичною Партією“, дають початок „Українській Радикально-Демократичній Партії“, що своїм програмом стала близька до російських кадетів. Одночасно з виходом правих фракцій в 1904 році виділилася з РУП ліва течія під приводом Лесі Українки, Баска, Кавуна, Карася, Антоновича й Кирієнка. Вона зорганізувалася в „Українську Соціал-Демократичну Спілку“, що мала бути „крайовою організацією українського сільського пролетаріату“ Незабаром „Спілка“ перестає обмежувати свою працю виключно серед селян. Вона мусіла взяти під свій вплив й українські робітничі маси по містах, бо з 1904 р. робітничий рух по містах на Україні набирає широких розмірів. На прикінці 1905 і на початку 1906 року після того, як Спілка об’єдналась із так званою „провінціальною організацією“, що охоплювала міста й містечка на Київщині, на Поділлі та на півдні Волині, вона пустила коріні серед міських робітників. Ця Спілка бере лінію на Р. С. Д. Р. П., як провідницю фабрично-заводського пролетаріату, та вступає до неї

як автономна секція. Свій вихід із РУП поясняють члени Спілки в декларації тим, що загубили надію надати РУП та її діяльності яскравого класового характеру, вони характеризують її, як дрібну буржуазну, перейняту націоналізмом, що зловживає марксівською фразеологією¹⁾. Бачучи широкий робітничий рух і селянські розрухи, грізні селянські бунти та страйки, що йдуть під приводом Спілки та приймають великі розміри, спільчани чують, що революція не за горами, й тому виносять постанову разом із Р. С.Д.Р.П., „що майбутню буржуазну революцію пролетаріят, не забуваючи ні на хвилю своїх класових завдань, має зробити як класа, свідома своїх класових інтересів. Не дати буржуазній демократії повести за собою робітничу класу, об'єднати всі свідомі сили пролетаріяту в Росії для самостійного виступу на політичному кону як з'єднана та могутня пролетарська партія. От завдання що стоить перед кожним прихильником пролетарського ідеалу“²⁾. Все це діється, має бути, коли не за почином і безпосереднім приводом, то, певне, при великій співучасти Лесі. Можна так думати на підставі ось таких причин. По-перше, з листу до матері 1904 р. видно, як вона любить активну, організаторську роботу³⁾. По-друге, вже вище ми сказали, як Леся у своїх драматичних поемах „У полоні“ й „На руїнах“ малює бажання та заходи погодити в національному питанні російських і українських соціал-демократів, що представлені в виді самарійських та іудейських пророків. По-третє, ця злука Спілки з Р. С. Д. Р. П. та її устрій нагадують нам дуже думки Драгоманова, яким Леся не мало покланялася. Драгоманів радив українцям у політичних питаннях засвоїти собі програм не сепаратистичний, а федералістичний, згідний з місцевими умовинами й у спільноті з місцевими демократично-федеративними елементами. Цю думку політика приняла Леся. Вона виходила з того мудрого драгоманівського заложення, що коли це робилося для пролетаріяту на Україні, то, значить, праця була в першу чергу в інтересах передусім українського пролетаріяту. Цією злukoю з Р. С. Д. Р. П.

¹⁾ М. Яворський, „Революція на Україні“. Стор. 26; Равіч-Черкаський, „Історія Комуністичної Партії Білів України“. Стор. 35-36.

²⁾ Равіч-Черкаський, оп. cit. Стор. 36-37.

³⁾ „Черв. Шлях“, 1923. Кн. 6-7. Стор. 191.

Леся виходить із гуртківщини та переходить до державного поняття, а це теж не без впливу Драгоманова. При цій злуці, певне, Леся пам'ятала його слова: „Кожен соціаліст на Україні, що не додумався бути українцем, не поборов у собі пана, чиновника“ і т. д.

Як послідовна соціалістка, Леся виходить у всьому з інтересів мас. Вона знає, що тільки через соціалістичну революцію, через рух цілих мас можна думати про здійснення державної незалежності, а з тим і розвязання національного та культурного питання. Вона, мов та Касандра, знає, що не поможуть надії на російську ліберальну буржуазію з її протидержавним рухом, цього Ахіла, що за ралець погнівався з Агамемноном, який керував ахайським військом. Та й сама назва „Спілка“, та ще більше її організація нагадують нам драгоманівську вільну спілку. З організаційного боку „Спілку“ оголошено було автономною частиною Р. С. Д. Р. П., що мала на меті організувати пролетаріят, відповідно до місцевих комітетів партії. „Спілка складалася з громад, що в відношенні до місцевих комітетів партійних мали автономію в справах унутрішньої організації, пропаганди й агітації. На чолі спілки стояв комітет. При ньому літературна комісія. Комітет Спілки обирається на з'їзді громад“¹⁾). Чи не точне виконання заповіту Драгоманова про „товариство товариств“, вільних у всіх своїх справах, зладженого ще в 1879 році. Та цей виступ з РУП, злука Спілки з Р. С. Д. Р. П. при тодішніх проявах шовінізму та російського націоналізму деяких соц.-демократів (головне, меншовиків із Р. С. Д. Р. П.) що до українського питання, позиція Лесі супроти української інтелігенції, що не могла зрозуміти України без прадавніх святощів, не обійшла так легко ні їй, ні другим. Українська інтелігенція побачила в її праці зраду національної справи; це викликало великі обурення з боку тих, у яких був сильний дух націоналізму. Сталося отже те, чого сподівався та що їй заповідав ще 1894 р. дядько, коли Леся писала до його, що вона „попала під інтердикт за космополітизм“. І Леся готова до війни з тією інтелігенцією, вона заповідає прилюдну війну 1903 р. в листі до матері й тому хоче мати вільні руки навіть із видавцями „Віку“, що до

¹⁾ Равіч-Черкаський, оп. cit. Стор. 37.

яких вона стоїть „на пункті педантичної коректності”¹). Всі ці переживання, вся ця праця, вся ця боротьба майже до найменших подробиць має свій вираз у драматичній поемі „На руїнах”, що є наче художнім маніфестом політичної діяльності самої Лесі та Спілки. Там і праця серед пролетарських мас і гарні наслідки цієї праці, бо пролетаріят розуміє слова пророчиці Тірци—партії в цілому й Лесі зокрема, що так сильно промовляють їому до розуму й до серця. Але там теж тупе нерозуміння української інтелігенції, тих левітів і пророків, що такі глухі та сліпі, що не бачуть великої драми, що її переживає народ у боротьбі з царським правителством, не бачуть тих вогників, що блимають серед народу. „Не бачуть праці малих, що в курінях та при багаттях удосвіта працюють неоспало та готують жнива”. І яка велика сила гніву й обурення Лесі проти тих, що такі нездібні в боротьбі в часі визвольних рухів у Росії. Що мусіла перечути та переболіти поетка, коли вона писала: „А ви, мов скорпіон у гніві, сами собі отрути завдаєте, сами себе пожрете, мов ті змії”. Подібні слова прокляття ми можемо найти ще хіба в Шевченка та Франка, що теж у наболілій своїй душі находять такі сильні слова обурення та незрозуміння, засліплення та байдужність інтелігенції.

Але Леся певна, що

...встане люд, мов хвилі перед моря,
і божий дух ті хвилі оживить.
І зацвіте Сіон весняним крином,
І знов поллється молоком і медом
Земля обітovanа, ся земля,
Де ми тепер блукаєм на бездоріжжі.

Ця певність соціальної революції каже їй закінчити драму словами:

Дух божий знайде сам мене в пустині,
А вам ще довгий шлях лежить до нього.

Національне питання між російськими й українськими соціалістами виливається й у цій поемі так само, як і вище в

¹) „Червоний Шлях“. 1923. Кн. 6—7. Стор. 190.

„Вавилонському полоні“, в суперечку між пророками самарійськими та іудейськими про святыню. Леся не занехаяла згадки про прояви російського хоробливого націоналізму деяких соціал-демократів, так чи інакше замаскованого, та їхнього шовінізму в українському питанні. Самарянин заповідає:

А тим часом розберем руїни
І занесем каміння в Самарію.
Жертвовник ваш на Гарізім поставим
І жертву принесем святому гаю.

Гурт іudeїв (що надійшов потроху слухати спречки) кричить йому в відповідь:

Собаки самарійські! Ось чого ви
Прийшли сюди, як злодії в ночі.
Прийшли святыню нашу обкрадати.

(Гурт на гурт починає наступати. Левіт береться за камінь і наміряється в пророка самарійського).

Тірца.

Спиніться ви! Дозорець вавилонський
З намету вийде і рабам накаже
Вас бичувати. Не будіть його.

(На руїнах).

Це зрозуміння сильного ворога казало Лесі утворити один фронт та злучити „Спілку“ з Р. С. Д. Р. П. Ця боротьба в національному питанні й пропозиція деяких російських елементів, що не в силі були позбутися й перемогти психології та звичок російського націоналізму, породили в Лесі на світ трохи пізніше діялог „В дому роботи, в країні неволі“. Цікаве ту підкреслення Лесею психології раба Єгиптянина та раба Гебрея. Перший думає, що як що-б дістався на волю, то будував-би храми.

По своєму, я-б вигадав нові
Емблеми для богів, а колонади
Зовсім-би не таким порядком ставив,
Я-б їх єдинав по три, по п'ять, по сім,
Отак як пальми часом виростають.

А знаєш, я-б ховав у пірамідах,
Скажу тобі по правді, не царів,
А всіх, що жили по правді...

А раб Гебрей каже:

(я) розруйнував-би
Усі ті храми ваші й піраміди...
Порозбивав-би всі камінні довбні.
Всіх мертв'яків повикидав-би геть.
Загородив-би Ніл і затопив-би
У весь сей край неволі

(за що дістає в лиці від раба Єгиптянина).

Не мало, мабуть, старань докладала Леся, щоб і інші українські соціалістичні партії з'єднались, і коли на з'їзді в Стокгольмі У.С.Р.Д.Р.П. входить у склад Д.С.Д.Р.П. на правах автономної секції, то це, певно, не без великих заходів Лесі та й інших членів „Спілки“, що, з одного боку, намагались усунути вимоги У.С.Д.Р.П., щоб вона була однокою представницею соціалістичних партій на Україні, а з другого — впливають на шовіністичні російські елементи в Р.С.Д.Р.П., що не хотуть чути про ніяке українство та, мовті пророки самарійські, питаютъ: „де той єрусалимський храм“, і сміються з левіта, що каже: „в законі“.

Вище було зазначено, що при комітеті „Спілки“ була літературна комісія. Ця літературна комісія видала багато ріжних творів, між іншими вдавала теж робітничий орган „Правда“. Без сумніву, що Леся мусіла належати до тієї літературної комісії та брати активну участь у виданнях та й у „Правді“. На жаль, брак матеріалу під руками не позволяє мені нічого певнішого, крім догадів, сказати.

Боротьба, яка почалася поміж У.С.Р.Д.П. і Спілкою (У.С.Д.С.), тією соціал-демократичною „Жирондою“, та „Горою“, як теж незгоди між більшовиками та меншовиками в Р.С.Д.Р.П., взвали з-під Лесиного пера діялог „Три хвилини“. Ми знаємо, як Леся ґрунтовно студіювала всі явища, як вона підходила до них з наукового боку. Мабуть, бачучи початки революції в Росії 1905 р., вона пильно студіює першу французьку революцію, а рівночасно її здоровля таке, що не позволяє їй брати участь у боротьбі, і Леся часто мусить виїздити на чужину. Це переживання та згадана вище бо-

ротьба викликають у неї цей діялог¹). І яка глибока прірва між „Горою“ та „Жирондою“, які два ріжні світи в монтаньяра та жирондиста, дві ріжні підвалини, на яких вони будують свої світи! Монтаньяр — матеріаліст, що вірити у живу людську силу, знає, що „сила вродить повинна силу, а примари примарами зостануться“, а жирондист — ідеаліст, що не бачить, як він своїми думками й поступком тільки потверджує правдивість монтаньяревої думки. Перший ненавидить противників за їх „великопанські мрії“, другий не любить монтаньярів за їх глибоко-хамські вчинки*. Монтаньяр виразно каже жирондистові:

Зреклися ви титулів, привілеїв
І хартій папірових лиш на те,
Щоб хартії неписані дістати
На привілей посвітачами бути,
Героями для всіх віків потомних.
Ви Цезаря свого не пощадили,
Аби на титул Брутів заслужити
О, тії Брути! Се-ж і є те кодло,
З якого Цезарі виходять потім.
Хто хоче бути республіканцем добрым,
Хай гострить меч на Брута що-найперше²).

Революція 1905 р. і Леся. Драматичні поеми: „Касандра“, „В катакомбах“.

Вже вище ми бачили, як в особі Лесі зливаються разом її політична діяльність і поетична творчість, як ця друга

¹⁾ Ще в першій половині травня 1905 року бачимо Лесю Українку в Тифлісі (Лист до Галини Комарівні 7. V), а діялог написано в серпні того-ж року „у протязі кількох днів“, як читаємо в примітках (Леся Українка, „Драматичні твори“. Книгоспілка. Київ. 1923. Стор. 283). Можна напевно сказати, що діялог зродився і виношений на Кавказі. Чи можна хоча-б уже на підставі цього діялогу погодитися з думкою Ол. Дорошкевича, що каже „Леся Українка по натурі своїй не була практичним діячем-революціонером (хоч і близько (? A. M.) стояла до марксистських гуртків); вона лише теоретично підходила до проблеми боротьби й повстання, шукаючи натхнення в історичному образі римського пролетаря-раба Спартака й гордого Прометея“ „Підручник історії української літератури“. Книгоспілка. Харків-Київ. 1924. Стор. 266

²⁾ Підкреслення моє. А. М.

випливає з першої в наслідок розуміння нею мистецтва, як її діла й думки, перетворені в символ, дають нам художні твори, драматичні поеми та ліричні поезії. Іншими словами можна сказати, що Лесю як поета, а передусім як драматичного поета, виховують два чинники — події на Україні та символізм у літературі. Як революціонер Леся готується й готує інших до боротьби, підлічує свої сили, зважує сили противника. Як поет-драматург має вона гарний матеріал для драми. Як марксист вона бачить ту боротьбу, бачить це російське царське правительство, що мов ахайці облягли Трою. Як поет-символіст з нахилом історика, вона творить у своїй Касандрі трагедію цієї боротьби, малює Іліяду українського народу. Дієві особи, що там виступають, — це лише символи поодиноких груп українського народу, це тільки українські партії, що, сліпі самі, беруться вести за собою народ. А самий перебіг революції 1905 р. Ми не маємо ще ні стихійної сили, ні організованої свідомої маси, що могла б випасті з-за мурів і розбити це ахайське військо. Революція зачинається не від оружного повстання, а від загального страйку та демонстрацій, правда підтриманих усюди та всіма противниками правительства. Правительство, яке не може здавити силою, вже на 4-й день страйку ніби почало здавати свої позиції, а в дійсності готує рішаючий удар, але підступний. Воно видає маніфеста, проголошує конституцію, підсуває троянцам того деревляного коня, що в ньому скривається вся узброєна сила, яка здавила всю революцію та зробила великі погроми. Ці дві сцени VII та VIII, перероблені Лесею 1907 року, отже після революції, коли запанувала усюди реакція, коли вже прозріли й „сліпі“, що ставили побитих біля коня на сторожі“, вказують, як Леся держалася пильно дійсности, як не хотіла вона від неї відступити ні на йому. Незвичайне однак закінчення VIII сцени. Ця Касандра, що вічно дивилася сталевими очима, що все боялася кінцевого висліду боротьби, в часі радості та надії інших, побачивши погроми та різню, засміялася серед пожарів страшним сміхом і сказала: „Нема руїни. Є життя“. І пояснення своєї думки та цієї сцени дає нам Леся в драматичній поемі „В катакомбах“. Правда, на перший погляд вигляд страшніший, коли після революції наступила реакція. Тепер уже не виглядає це на боротьбу троянців з ахай-

цями. Тепер знов усі революційні сили пішли в підпілля; революційна хвиля, що пронеслася по цілій країні та підняла маси й перестрашила всіх противників, зійшла неначе християнство в катакомби перед могутньою римською імперією. Але ця революція не проминула даром, ця нова наука, оголошена в часі революції, не пройшла безслідно. Ось у гуртку християн у катакомбах раб Неофіт. Це вже не сліпий сторож ахайського коня, не виконавець приказу партії, але раб, що покуштував заказаного яблука волі. Він тепер уже не задовольняється балачками, для нього немає значіння думка, що ніби то всі рівні перед законом, що „в думці вільні, а в житті раби“.

Він ставить виразно питання. „А чому-ж у нас є патриції, плебеї, ну й раби?“ Йому ненависні всі добродійства, усі філантропійні пальятви, усі дарунки від панів, коли „дивак-багач любить годувати усю голоту“. Його серце разить украй ця підмога, для нього це тяжке лихо стати жебрущим дідом, по волі простягти руку по ласкавий хліб, отже з невільника зробитися жебраком і т. і. Він бачить, що це добродійство, яке йому роблять, і дарунки, що їх йому дають, це все роблять багаті тільки для себе. Це „мило“, що дає йому крамар, це тільки на те, щоб трохи обхаючить рабські злідні, аби не так уже кололи очі багатим братам.

А то ще прийде часом брат убогий
На ту агапу раз на тиждень їсти
Та розпростре свої брудні верети
На лаві поруч білої туніки
І вишитої тоги...

На такий дарунок відповідає він глибокою іронією й радить залишити це мило:

Бо, може, прийдеться умити ноги
Мені для християнського братання,
То все таки вони чистіші будуть,
Як я їх дома трошки милом змію,
Пожалую ручок патриціянських.

Він не вірить у ширість християнських панів і каже їм у вічі:

„Як би ви щиро помогти хотіли —
Он маєте на олтарі срібло
І золото — замісць отих агап
Могли-б рабів з неволі викупляти. —

(до патриція)

Ти, пане, міг-би відпустити й дурно,
А ми-б уже самі собі дістали
Одежі й хліба“.

Він не може розуміти боротьби в покорі, він знає, що до цієї боротьби привела „гегена, той плач і скрегіт, що точив йому серце, мов робак“, і він прийшов тут шукати „правди, волі й надії“, а найшов „слова облюдні і марну мрію про небесне царство“.

„Ні, далебі, не знаю, чи не краще
Було-б мені в самій гегені вічній,
Ніж у такому рабстві безнадійнім,
З якого й смерть вже визволить не може“.

Тому заповідає він усім:

„А я піду за волю проти рабства,
Я виступлю за волю проти вас“.

І коли вся громада рушає зі свічками в руках, а єпископ попереду, то неофіт-раб іде сам окремо, другим переходом в інший бік.

Це пише Леся саме в часі, коли друга письменниця, таки її товаришка, згадувана не раз Старицька-Черняхівська, мріє про повну згоду та єдність цілого українського народу¹⁾. У цій драмі заповідає авторка те, проти чого так боролись інші письменники та громадські діячі, цеб-то відокремлення пролетаріату від усіх, що признають класове суспільство, заповідає горожанську війну, у якій пролетаріят скине владу багатих над бідними, дійсно зрівняє усіх і тоді настане „громада вільна без пастиря-дозорця і без пана“. Отже Леся ясно бачить і вказує докладно причини й мету боротьби пролетаріату тоді, коли всі інші поети та громадські діячі вважали цю боротьбу незрозумінням провідників масою.

¹⁾ „Муки українського слова“. Трагічний жарт. ЛНВ. XII. 1907.

Революція дала Лесі теж матеріали для драматичної поеми „Руфін і Прісцілла“. Не тільки серед ріжних партій, але навіть у сем'ї Косачів були ріжні погляди й відносини до цієї революції. Не говорячи вже про саму Лесю, що дивиться на революцію іншими очима, ніж її батьки та чоловік, бо вона бачить лише рятунок у соціальній революції, була, мабуть, ріжниця в поглядах батька та матері. Ця ріжниця підказала їй драму „Руфін і Прісцілла“, в якій задумане питання про любов і волю в таких обставинах, коли чоловік не вірить ув ідеали жінки, але з любови до неї приймає на себе всі муки й віддає себе на жертву. Нешасливий вислід революції, а з тим і всі наслідки невдачі, як деморалізація, недовір'я до керовників, незадоволення й т. і., знайшли місце в цій драмі тим більше, що Леся писала її досить довго, по довших перервах, коли нові події давали їй матеріал до нових сцен. І так почала Леся писати цю драму ще 1906 р., а викінчила її 1909 р. Про це читаємо в увагах до IV тому ось що: „Перша, друга і половина третьої дії драми „Руфін і Прісцілла“ були написані в Київі 1906 р.¹). Після того Леся Українка перервала роботу над цією драмою майже на цілий рік і відновила аж в осени 1907 р. в Ялті... Перші дві з половиною дії „Р. і П“ написані встяж у короткий час і пізніше майже не поправлялися; останні кощували довгої праці, сполученої зі спеціальним начитуванням дотичної історичної літератури. В цій праці пройшов цілий 1908 р. в Ялті. Остаточно зредаговано „Руфіна і Прісціллу“ на початку 1909-го рік в Телаві²). Думаю, що не так студіювання дотичного матеріялу було, крім хороби, головною причиною такої довгої перерви й так довгого писання, але ще, може, більше вичікування подій. Спеціальних студій вимагала більше перша й друга дія, й, певно, Леся не приступала до писання їх без докладного студіювання, як це вже ми знаємо з інших драм. Мій догад здається півверджує цей факт, що Леся написала V дію, яка не степенує, а ослабляє вражіння, як це вже зазначила була редакція Літ.-Наук. Вістника, й тому Леся згодилася не друкувати його.

¹) Леся в листі до матері каже, що вона почала цю драму 1907 р. „Черв. Шлях.“ 1923. Кн. 6—7. Ст. 193.

²) Увага до IV тому драматич. творів вид. Книгоспілки. Київ, 1923. Стор. 341.

А ця дія відповідає дійсним відносинам у Росії й на Україні після революції.

А коли придивитися до Лесиної творчості від 1906 р. взагалі, то ми бачимо в її творах тільки зміну тактики. Коли досі писала Леся свої твори з точки погляду підготовлення пролетаріату до революції, до боротьби, до нападу на ворога, то тепер з її творів таких, як „Руфін і Прісцілла“, „На полі крові“, „Адвокат Мартіян“, „Оргія“, докладно бачимо, що, вже після невдалої боротьби, ясно видно відступ. Перед нашими очима, як перед очима самої поетки, переможці й переможені, відношення останніх до перших й поміж собою й знову точка виходу — інтереси пролетаріату та становище тих, що залишилися йому вірними.

Рівночасно не забуває Леся теж і просвітньої праці. Вона хоче використати й легальні засоби праці та з захопленням працює у „Просвіті“. Не кажучи вже про організаційну та літературну працю, вона робила саму чорну роботу, збирала книжки, упорядковувала бібліотеку і т. і. І, лише „вири-ваючи хвилинки“, пише вона всякі речі до друку¹⁾.

Одруження Лесі та виїзд до Криму й на Кавказ.

1907 р. зайшли великі зміни так у приватному Лесиному житті, як і в її громадській роботі. З 1907 р. збільшується реакція в Росії й на Україні. Робітничий рух почав під впливом цієї реакції занепадати, він почав знову замикатись у гуртки. Під впливом цієї реакції „Спілка“ мусіла припинити свою діяльність тим більше, що багато її членів перейшло до У. С. Р. Д. Р. П. Але не тільки реакція та розпущення організації були причиною залишення Лесею громадської праці. Ще важнішою причиною був виїзд з України на постійне життя на чужині, що знову було звязане з її станом здоров'я, а, може, ще більше зі станом здоровля її чоловіка.

Влітку 1907 року вона одружилася з К. Квіткою, й це одружіння мало, на мою думку, великі наслідки так для неї самої, як і для її поетичної творчості. Одружилася вона для того, щоб, як сама каже, „ніхто не противився нашим планам взаємної помочі й спільногого життя. Ми вже стілько-

¹⁾ Старицька-Черняхівська, „Хвили життя Л. Укр.“ ЛНВ. 1913. X. Ст. 21.

лиха пережили і перебороли спільно, що надалі не можемо уявити собі життя нарізно“¹). Опісля взаємна допомога стала

Леся під час первого перебування в Одесі в товаристві свого брата — Михайла Обачного й товаришки Маргарити Комарівни, тепер Сидоренко.

темою її оповідання „Розмова“, вона є драмою в житті героїні. Знаменита актриса розійшлася зі своїм „несуженим“

¹) Лист до Сидоренкової 21-X-1907.

тільки через те, що не хотіла бути „жінкою свого мужа“, як теж і він не хотів бути мужем „цариці“. Дуже багато рис актриси нагадує нам саму Лесю, й тому, може, не без причини написала вона оповідання саме тоді, коли вона за-жила новим життям, коли життя вимагало від Лесі піdnімати такі питання. У цілому оповіданні, як і в інших творах, з того часу маємо мотив давньої любові. Цей мотив є теж підставою діялогу „Айша та Мохамед“, що його написала Леся швидко після згаданого оповідання 1908 р., він є й у поемі „Ізольда Білорука“.

Але з подружжям звязаний ще один мотив у її творчості. Це мотив волі.

Правда, цей мотив є в усіх Лесиних творах, але після 1907 р. набирає іншого характеру. До тепер ця воля мала більше політичний („Вавилонський полон“, „На руїнах“), соціальний („В катакомбах“), національний характер („В дому роботи, в країні неволі“), від тепер буде більше підкреслена особиста воля, що давніше носила епізодичний („У пущі“), а, може, навіть і мимовільний характер („Касандра“). І це не дивно. По-перше, Леся відривається від громадського життя. По-друге, взагалі, життя на чужині, між чужими людьми, що знають тільки свою мову, змушувало їх жити відлюдно. „Люди грузіни кахетинці привітні й гречні, та рідко приходиться з ними як слід розговоритись, бо здебільшого вони тільки свою рідну мову знають“, жаліється Леся в листі до товаришки. „Ми мало з ким знайомі, живемо більше самі з собою та з своєю бідою“¹). Таке життя не раз насувало їй думки, що їх Леся вкладає в уста Валента й Аврелії, дітей адвоката Мартіяна, й могло дати їй яскравий образ їхнього переживання здалека від життя в присутності німого раба Міма та воротаря германця.

По-третє, після одруження Леся пережила такі почування, які досі були їй чужими, а ми вже вище не раз згадували, що Леся писала лише те, що вона сама пережила. „Що до мене“, пише вона в листі з 1907 р., „то я ні на один день не зважилася-би покинути К. (цеб-то свого чоловіка. А. М.); я не люблю навіть, як він іде куди хоч на годину без мене, бо все мені здається, що йому ще лихо може тра-

¹) Лист до Гал. Комарівни 10-III-1909.

питись. Ти не думай, що се я з яких інших причин так стісняю його, ні, як він видужає зовсім, то буде зовсім вільний, але він, здається, не дуже тужить по тій „волі“ ¹⁾. Далі не тільки через своє власне здоровля, але ще більше через здоровля свого чоловіка кидає Леся зовсім Україну, виїздить у Крим на постійне життя, а потім на Кавказ, де чоловік дістає посаду. Особливо можна це сказати про виїзд на Кавказ у зимі 1908 р., після того як у чоловіка був „сильний рецідів слабости“ ²⁾. Немає найменшого сумніву, що не такий легкий був виїзд і розлука з усім для Лесі, що так жила громадським життям, що ціле своє життя, на скільки позволяло їй здоровля, а радше наперекір йому, присвятила громадській праці, знаючи, як потрібна вона та як мало свідомих робітників. А тепер, коли ще більше потрібна праця, вона мусить кидати її й рідну країну. Не дурно підкреслює вона в наголовку драматичної поеми „Йоганна, жінка Хусова“, що її Леся написала після переїзду з чоловіком на Кавказ, де він дістав посаду. Отже при кінці літа 1907 р. переїздить Леся до Криму. Серпень і вересень перебуває вона в Балаклаві, між Ялтою та Севастополем, а потім переїздить у саму Ялту на довший час. Про це довідуємося з її листу до Маргарити Сидоренкової з того таки року, писаного вже в Ялті. „Як бачиш, ми тепер в Ялті, се вже на всю зиму, а краще сказати на неозначений час, бо нам обом краще не спішитися з Криму... Найнляли ми собі домівку вже на рік, і оце саме тепер іде клопіт з купуванням посуду, найманням служниці і т. и. Морока чимала, хоча я тепер уже звикла до всякої мороки і рада, що на сей раз вона хоч без лиха відбувається.

Настрій у мене настільки добрий, що я навіть в інтервалах драматичні поеми пишу, значить, все в порядку” ³⁾.

Сьогодня ми вже знаємо, що саме писала Леся в Ялті. Перш за все Леся викінчує драми, що їх давно розпочала. Передусім закінчує драму „У пущі“, якої першу та третю дію й частину другої написала ще року 1898. З того часу аж до серпня 1907 року Леся над цією драматичною поемою не

¹⁾ Лесині турботи про його здоровля видко теж із листів до матері. „Черв. Шлях“, 1923. Кн. 6-7.

²⁾ Лист до Галини Комарівни 10-III-1909.

³⁾ Лист з 21-X-1907.

працювала. В серпні й вересні 1907 року в Балаклаві (південний берег Криму, недалеко від Севастополя) Леся скінчила цю річ, написавши сцену суду до другої дії та зредагувавши написане давніше. „Під впливом „осаждаючих“ мене просьб від усіх редакторів збірників (очевидно, мода на альманахи вернулася)“, — пише вона в листі до матері дня 10-IX-1907¹⁾), — „я заходилася кінчати не тільки ту драму, що сей рік почата („Руфін і Прісцілла“), але й давно почату та відложену в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан і взялась до неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так вона й залишиться, а мені її шкода — es liegt mir doch etwas daran. Тілько оце на скілько день зважила зробити перерив, бо почала було перетомлюватись, а там знов приймусь. Тут час і обставини дуже сприяють такій роботі“²⁾ і т. д. Тут серед гарної природи, але далеко від дійсного життя, як розуміла його Леся, отже „у пущі“ вона знайшла тільки потвердження своїх думок і під свіжим враженням своєго виїзду легко пише другу сцену, сцену суду. По викінченні цієї драми береться вона в осени 1907 р. в Ялті за писання другої, розпочатої ще в Київі в 1906 р., драми „Руфін і Прісцілла“, пише діялоги „Айша та Мохамед“ і згадане вище оповідання „Розмова“²⁾.

Але здоровля, яке, як каже Леся, ніколи не було „ідеальне“, та все таки покращало було настільки, що вона могла про себе сказати: „Вцілому живеться мені краще, ніж було коли-небудь, відколи ти мене знаєш“³⁾), — мабуть, погіршалось або Леся задумала цілковито підлічитися. Тому вирушила вона до Берліну, маючи надію на радикальну операцію. Ізраелі, берлінський професор-спеціяліст, сказав їй, що операції не можна робити, й радив їй їхати до Єгипту. Однаке Леся не послухала й не виїхала на зиму до Єгипту, а переїхала на Кавказ і дорого заплатила за свій непослух, бо дуже хворіла. „Я сеї зими взагалі мало писала“, — пише вона в листі, — „бо відбувалася клопіт переїздів, а, крім того, слабувала гірше, ніж торік — се, видно, кара мені за те, що я не поїхала в Єгипет, як радив мені в Берліні проф. Ізраель. І тепер під враженнями трудно пережитої зими (та й тепер не можу

¹⁾ Уваги до IV т. Л. У. „Драм. твори“. Книгоспілка. Київ, 1923.

²⁾ „Черв. Шлях“, 1923. Кн. 6-7. Стор. 193.

³⁾ Лист з 12-X-1907.

сказати, щоб мені було добре) я вже наважилась на ту зimu їхати в Єгипет, коли миша голови не відкусить“¹). Та не тільки до Єгипту, але й на Кавказ Леся не поїхала відразу. Після поїздки до Берліну приїхала вона до Київа. Мабуть, приїхала вона не тільки тому, щоб попрощатися з ріднею перед виїздом на Кавказ, але, що важніше, щоб власними очима приглянутися до життя та й до подій. Потрібне було їй це не тільки тому, що вона все цікавилася громадським життям та літературними справами, але й безпосередньо для її драматичної поеми „Руфін і Прісцілла“, над якою саме тоді працювала, та до якої прикладала сама велику вагу. Пізніш оповідала вона Старицькій-Черняхівській, як турбувалася вона перед операцією, що її задумала відбути в Берліні, за цю драму, що вмре й не скінчить її та не скаже людям того, що вона хотіла в ній сказати. „А потім ту dearest friend“,— додала вона з усмішкою — „побачила я, що, як кажуть у нас, прийшов Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп, і без Прокопа кипить окріп“²). Ці останні слова, ця приповідка вказує найкраще, як знову ця драма звязана з життям, з подіями на Україні після революції, як вона є лише символом того, що тоді діялось. А події були дуже сумні. Контр-революція збирала свої тріумфи. Партиї складали вину одна на другу за невдачу революції, багато мусіло бути невдоволення, недовір'я. Появилися не тільки Парвуси та Нартали, але ще в більшій мірі Юди. „В часі всенародного руху були такі, що простягнули руки до українства, але негайно взяли їх назад, коли показалося, що на українській хвилі не випливеш до почестей, заробітків, не зробиш кар'єри, і вони швиденько повернули кругом направо чи наліво, старанно замівши за собою сліди такого нерозважного „увлечения“,— каже в одному місці Михайло Грушевський. Та не тільки так було з українством, взагалі було так з тими, що на хвилю „захопились“ революційним рухом, а потім зробилися донощиками, а то й запроданцями інтересів революції, коли побачили, що революція не дає їм нічого, навпаки, позбавляє їх власних користей. Це дало Лесі тему до драми „На полі крові“, написаної, правда, на

¹) Лист до Галини Комарівни 10-II-1909 (Телав).

²) „Хвил. життя Л. У.“ ЛНВ. 1913. X. Стор. 30.

Кавказі, в Телаві (центр і давня столиця Кахетії), але під свіжим враженням, що його винесла Леся з України.

Бо хто-ж такий Юда, яке його соціальне становище, яка його психологія, його світогляд, чому він пристає до нової науки та які причини, що він зраджує її та її пророка?

Юда — це „отецький син, ще й одинак, що мав спадок від батька. Була в нього нива добра, виноград, садок і дім“. А хто-ж такий Христос, пророк нової науки? Запитання й відповідь дає Юда ось які: Хто він був? Син теслі. Що він мав?

Нічого зроду. Хто такі всі ті,
Що з ним ходили? Все рибалки більше.
Їм що, які маєтки їм потрібні?
Вода — маєток божий — всім дається,
Аби натрапив де: закинув ятір,
Та вже й готова їжа. Був там митар
Посеред них. Так що-ж, не все одно
На митниці сидіти, чи ходити
За хлібом жебраним? — однака честь!
Мені-ж таки було про що подумать.

І коли Христос казав йому роздати весь свій достаток бідним, то Юда „мовчки від нього відступив. Тяжким здалося йому це слово“. Правда, нарешті пристає він до нової громади й роздає своє майно, але тільки тому, що завжди йому марилася — то райська брама, то золотий престол, а на престолі Месія, завжди сподівався царства й бачив себе на першому місці побіч престолу, тому, що бачив щастя та радість усіх, які слугують (яка психологія та яке розумінн! A. M.) новому цареві й заздрів їм“.

Але тому, що він увіходить до цього товариства зовсім з іншою метою, ніж воно собі поставило, тому, що він не має розуміння того товариства та світогляду його членів, а до всього підходить по своєму, то й зрозумів Христа як того, що хоче сам панувати, що робить усе для себе і т. і. Не дивниця, що кожне слово пророка, звернене проти тих, що мали такі самі погляди, як Юда, він бере на себе. Який же мусів бути кінець? Відповідь дає Юда ясну:

І я-ж поки ще Царства сподівався,
Все залюбки терпів, а потім мусів

Терпіти й без надії — де-б я дівся?
Хоч день і ніч я голову сушив,
Як вирватися з того царства глуму,
Де не мені народи слугували,
А я служив відметам всіх народів.

Хіба-ж не мав я права знов зміняти
Його (цеб-то Христа. А. М.) на те добро, що я втеряв
З його причини?

І дійсно, продає Юда вчителя за ту ціну, яку можна було одержати, та купує собі знову хоча частину майна. Ніхто й інший, як ці самі зрадники революції й донощики, були причиною, що за надруковання цієї п'єси в „Літературно-Науковому Вістнику“ позивають редактора того журналу й конфіснують книжку ЛНВ. Правда, редакцію віддано під суд по статті 73, пункт 3, цеб-то за „возложение хулы славимого в единосущной тройце Бога, на Пречистую владычицу нашую богородицу и присно Деву Марию, на бесплотные Силы Небесные или на Святых Угодников божиих“¹⁾), але з певністю можна сказати, що мотивом було іменно підкреслення зради Юди, що для власної користі продає Христа, як ці, що продали революцію й українство. А переслідування та кари на революціонерів, а ще в більшій мірі на українство, доходило свого вершка. Всі, що ненавиділи українців, підсували їм всякі провини й домагання на них кари. Це всі ті гетери, вояки, матрони і т. і., що вимагають від суду кари на перших християн, що жадають, щоб їх „Убити“, „Розірвати“, „Розпясти“, що „кричать“: „До звірів!“ „На кострища!“ „Миттю!“ „Зараз!“ Під таким вражінням викінчувала поетка та редактувала остаточно свою драматичну поему „Руфін і Прісцілла“ в зимі 1908 і на початку 1909 р. в Телаві і відтіля посилає рукописи до редакції ЛНВ.

Переїзди, з якими злучені були ріжні клопоти та метушня, ще гірше підривали Лесине здоровля. А клопотів було не мало. „Живемо ми тута“, — пише вона в листі, — „трохи більш як два місяці, а вже дві кватирі перемінили. Тут таки труд-

¹⁾ Мих. Грушевський, „На укр. теми. Іще про наше культурне життя“. ЛНВ. 1911. Кн. II. Ст. 392.

ненько врядитись скілько-небудь „по європейськи“, — бо тут таки не дармо Азія. „Проза життя“ тут здобувається тяжко, зате поезію і здобувати не треба, сама оточає навколо“¹⁾... Не було вже майже ліків, щоб улекшити її хоробу, й лікарі не приписували ніяких ліків. Про це пише вона в листі так: „Що до мене, то і тутешній лікар так, як Ізраелі, не квапиться приступатись до мене з туберкуліном і взагалі воліє мене ніяк не зачіпати, бо людей з такою „рідкою“ слабістю, як у мене — він сам признається — бачив тілько двох за весь свій вік — і не знає, як з такими обходиться. Тим часом се шкода, що нема хоч яких палліятивів, бо досить мене мучать всякі болі в поражених місцях і те, що раз-у-раз нудить (сього торік не було), але видко, окрім Єгипта, нема мені лікарства, бо приписаного мені іхтіолу не приймає мій організм, а від сіроліну виразних наслідків не бачу. Через те я все марю про Єгипет“²⁾). І від тепер зачнеться дійсна боротьба зі смертю, у літку на Кавказі, — в зимі в Єгипті, від тепер доведеться їй „перелітати тільки по-над чужими морями“... „Ta вже, видко, мені на роду написано бути такою princesse Lointaine, пожила в Азії, поживу ще й в Африці, а там... отак все посуватимусь далі та далі та й зникну, обернуся в легенду... Хіба-ж це не гарно“, — потішає себе авторка „Боярині“ — в тому-ж таки листі. Але хоч як не потішала Леся себе й інших, що це гарно, все-ж таки життя на чужині їй докучало. „Мучить дуже так далеко жити від свого краю та від родини, звістки про папіну слабість просто вбивали мене“, — пише вона коротко в листі кільки рядків перед тим. За це гарний і довгий малюнок муки й туги та нудів за рідним краєм дає нам у драматичній поемі „Боярня“. Мабуть, хвиля сильно пережитої туги підказала їй цю тему, а вражіння такої туги позволяють їй написати цю драму на протязі трьох днів і підкреслити діягноз хороби: „Ваша пані занудилась по ріднім краю — се є також слабість“... „Коли- б її повезти на Вкраїну, то може- б ще й одужала“... „Не кожне привикає до чужини... Котре привикне, а котре то й ні“. Ті слова треба віднести до самої Лесі, що 1913 р. пише: „На Кавказ уже либо не поїду, бо, здається, всі

¹⁾ Лист 10-III-1909. Телав.

²⁾ Ibidem.

перекочуємо незабаром на Україну, то зустрінемося, певне, у Лілі. Коли-б уже дав біг, а то увірилась уже мені ота „Кримско-Кавказская линия“ тз взагалі доволі з нас тої Азії“¹).

Приготовання та подорожі до Єгипту.

Одноким рятунком у Лесиній хоробі був Єгипет, і тому вона заздалегідь марить про нього. „Через те я все марю про Єгипет, — хоч то ще річ далека (на весну-ж туди не їдуть, а літом там, кажуть, витримати не можна), але вже збираю відомості про нього. Оце виписую собі Бедекера (*Guide d'Egypte*), а, крім того, хотіла-б я ще й через людей допитатись, де і як там саме живуть і лічаться хворі люде... Мені вже хочеться скоріш мати відомості про Єгипет, щоб мати виразне поняття, коли й з якими засобами треба туди збиратися, так мені наче було-б лекше жити (се, може, просто каприз хворої)“²). Та Леся не тільки збирає відомості. Ні. Вона студіює Єгипет, його культуру. Вона студіює Wiedemann'a: „Die Unterhaltungsliteratur der alten Aegypten“, і наслідком цих студій була коротка стаття й переклади, зглядно переспіви ліричних пісень давнього Єгипту, що їх перекладав Відеман прозою на німецьку мову³). Її поетичне чуття та докладне знання української народної словесності позволяє їй сперечатися з ученим єгиптологом і доказувати проти його думки, що згадані пісні є народні твори, а не виrivки з так званого красного письменства, як думає німецький учений.

Сама подорож до Єгипту була не раз дуже тяжка, особливо подорож 1911 року. Вражіння й опис її маємо ми в чудових ліричних піснях, написаних таки в дорозі, або безпосередньо після неї. „Від'їздила Леся зовсім слабою. Довелося їхати на якомусь італійському пароплаві, негаразд і пристосованому до пасажирських подорожів. Навіть отоплення порядного на ньому не було. Через день подорожі — зірвався страшений сніговий штурм на морі. Карабель, на якому їхала Леся, кидало й штурляло як тріску, і кілька день но-

¹) Лист з 8-IV-1913 до Гал. Комарівни.

²) Лист з 10-III-1909.

³) Див. ЛНВ. 1910. IX. Тепер у II томі видання Книгоспілки. „Поеми й переклади“. Харків-Київ. 1924.

сився він обліплений льодом і снігом, як привид, не знаючи, куди жене його буря між хвиль і заверюхи. Оповідаючи про ту подорож, Леся казала: „се було щось таке неможливе, що я бажала всім серцем, щоб корабель розбився і разом пірнув на дно“¹⁾. Останній раз 1912 р. їхала Леся до Єгипту під час Балканської війни, й їзда морем, де саме відбувався осередок воєнних подій, де можна було натрапити на міну, була теж дуже небезпечна. „Ta краще-ж наскочити на міну, ніж давати себе баціlam доїdatи“,—казала Леся.

Життя в Єгипті.

Поняття про це життя дають нам відомості, що їх маємо в листах, написаних із Єгипту²⁾. На щастя, маємо листи майже за всі часи її перебування в Африці і можемо виробити собі поняття про її життя. Правда, воно не буде чимсь визначатись, особливо, коли візьмемо на увагу стан її здоровля, та її майже нічим воно не ріжниться в 1910-й у 1913 р., хіба що в часі першого перебування її здоровля ще не було таке виснажене її тому могла вона більше працювати. Зовсім природна річ, що дорога мучила її дуже і треба було їй довго відпочивати після неї. „Я так вимучилась була, і хороброю, і тяжкою та прикрою дорогою (пише вона до Старицької-Черняхівської), що ледве тепер як слід до пам'яти прихожу, нірки вже встигли трохи поправитись, але загальний стан організму ніяк не поправляється, не вважаючи на важкі особливі заходи, я навіть схудла вся. Не роблю нічого, все тільки збираюсь робити“³⁾. Так само мусіла вона загодя думати про поворіт, набирати сили на дорогу та придбати взагалі здоровля. „Починаю вже думати про поворіт додому“,— пише вона в листі більше як місяць перед своїм виїздом⁴⁾, та раніш великодного або й провідного тижня навряд чи виберусь, бо в марті ще не сподіваюся такої погоди, якої мені треба, щоб краще склеїтись перед виїздом, а в квітні треба хоч тижнів зо два як слід попек-

¹⁾ ЛНВ. 1913. Х. Ст. 27.

²⁾ Листи до матері в „Черв. Шляху“ і недруковані до Галини Комарівни з 1913 р.

³⁾ ЛНВ. 1913. Х. Ст. 27.

⁴⁾ Недрук. лист до Гал. Комар. 9-III-1913.

тися, то може що й вийде з мене" .. Про саме життя пише ось що: ... „Живу собі так на половину, нікуди не хожу й не їзжу, й не хочеться мені нікуди, та, правда, і лікар забороняє рипатись, робота так іде, як і не йде,— пишу переважно листи, та й то, як напишу бува довгий, то три дні голова болить. Крім листів, тільки дві невеличкі речі написала, а то все лінується і навіть давнішого ніяк не спроможусь віправити та переписати, хоч і слід би. Може, тут заважає трохи й дурний курортний спосіб життя: треба-ж яко мога більше на дворі сидіти, а на дворі, де тілько є вигідний для мене куток, то він як-раз і для інших вигідний, а в компанії яке вже там писання, зараз розпитування, теревені всякі, приходять араби з усіким крамом, торг, навколо галас... А тут тобі якісь мавпи танцюють на паркані під дудку, або якась берберінка „танець живота“ танцює (бачити його не можу), або старець-дервіш головою мотає, душу з тебе вимотує (хоча власне вимотати „бакшіш — п'ятака“) і отакі „орієнタルні враження“ снують доти, поки не плюнеш, кинеш перо і починаєш якісь дурниці базікати з кимсь із сусідів. З одчаю я почала вчитися іспанської мови, самоучитель звісно“¹). Додаймо до цього ще 4—6 годин на лекції, що їх давала Леся для заробітку, на переклади торгових контрактів, які давали їй мільйонери, і будемо мати приблизно її життя в Єгипті та причини, чому відносно дуже мало творів написала Леся в країні афри та хамсіна. Годиться підкреслити характеристичну Лесину рису, а, певне, з тим і душевні її переживання. Батьки Лесині були люди заможні й давали їй гроші на все тим більше, що її здоровля не позволяло їй самій заробляти. Але Леся не хоче брати від них грошей і бере тільки з конечності. Живе вона незвичайно скромно та старається все сама якось заробити, шукає „подсобного заработка“, як каже вона ще в листі з 1903 р., і дуже часто терпить грошовий голод. Іншим разом із вишуканням праці „обов'язкової“, цеб-то такої, що дала-б їй змогу жити, Леся звязує своє життя в такій місцевості, що більше підходила - б для її здоровля. Про це пише вона знову до Галини Комарівни: „А тут ще з мене такий план—

¹) Лист до Гал. Комар. 9-III-1913. і „Червоний Шлях“. 1933. Кн. 6—7. Стор. 195.

я прошу у тебе в тім поради:—мені обридло курортне життя, хочеться жити і працювати нормально і не на чужині (вона вже мені увірилась, хоч вона і гарна), але я боюся перейти одразу після італіянської на київську зиму, і спадає мені на думку, чи не прожити мені будучу зиму в Одесі. Я ще не писала про це додому, поговорю вже сама, як приїду, бо є час, але я хотіла-б вияснити собі заздалегідь, чи є які шанси на те, що я і в Одесі не буду в становищі такому, як тут, себ-то, що там нічого не зароблю на місці, а мусітиму шукати заробітку десь по редакціям за тридев'ять земель. Ти краще знаєш Одесу і її умови, то може ти мені скажеш, чи можна там знайти літературний, педагогічний, чи так який конторщицький, кореспондентський (у торгових фірм, наприклад) заробіток, людина без диплома, але тямуща в чужих мовах (на стілько, що може писати по французьки, німецьки, італіянськи, і англійськи) і взагалі такого типу, як я. Як би я мала якісь вигляди на такий заробіток, я-б серйозніше зайнялася переведенням в діло моєї думки (прожити зиму в Одесі) і постаралася-би помирити з нею моїх рідних. Я думаю, що вони спочатку будуть против і прийдеться багато поагітувати, але я як матиму під собою якийсь „ґрунт“, то моя красномовність буде енергічнішою. Я думаю, що безділля гірше томить і мучить людські нерви, ніж, навіть, надмірна робота, бо в роботі принаймні нема часу думати про їх. Між іншим через те і сама хочу роботи обов'язкової (необов'язкова у мене завжди є, і вона мене дуже ратує, тільки я думаю, що обов'язкова поратує ліпше¹). Для заробітку вона теж пише статті, дає лекції, переклади й т. і. Тому вона в Єгипті ще 1913 р., отже в часі, коли її життя висить на волосочку, вчить якогось хлопця французької мови²). Коли-ж їй лишалася яка вільна хвилина, то вона використовувала її на читання книжок і журналів, особливо, коли мусіла сидіти на дворі й не могла писати. Для цього читання брала Леся з собою книжки та журнали, хоча це приносило їй багато клопоту. Щоб його позбутися, пересилає вона книжки на адресу Гал. Комарівни й пише в цій справі так: „Я маю, Галюнько, до тебе прохання. Чи позволиш

¹⁾ Лист 6-III-1903 р.

²⁾ Лист 9-III-1913.

послати на адресу трохи книжок та паперів звичайною бандеролею. В них нема нічого особливого, переважно старі журнали, то-що, але мені не хочеться їх везти в багажі, щоб не довжувати переглядання речей на таможні, нехай собі переглядають на пошті; а то на таможні я-ж мусітиму стояти при тому, а мені кожда зйва хвилина стояння тяжка“¹). З листів до матері ми можемо бачити, що Леся брала з собою й українські журнали, особливо „Літер.-Наук. Вістник“ та газети: „Раду“, „Рідний край“. Вона пильно стежила за життям на Україні, й тому для неї дорога кожна книжка ЛНВ, де вона могла мати по можливості точний огляд цього життя. В листі з дня 12-III-1912 р. дякує матері за переслану статтю Гехтера й не скриває, що їй ці речі інтересні²). Певне, тут іде мова про огляд українського життя 1911 р., що в нім автор намагався змалювати це життя з усіх боків — соціально-економічного, політичного, культурного³). Такі статті потрібні їй до творчості, бо каже вона: „хоч я уміла і „в пустині“ бути „голосом вопіючим“, але все-же цікаво, як той голос може відбиватися не в пустині“⁴). Про всякі події довідується Леся теж від матері, що не забуває ніколи їй про все донести. Взагалі мати лишалася до Лесинової смерти найближчою людиною для неї. Вона полагоджує всі її справи, навіть авторські. Леся дуже часто здається на літературний смак своєї матері, хоча це не значить, щоб вона йшла за материними вказівками. Навпаки, її муза йде зовсім іншим шляхом, що відповідає її світоглядові та її розумінню мистецтва. Мабуть, під враженням ріжних пропозицій матері що до її творів пише Леся „Музині химери“, тему, що муза ніколи не хоче робити того, що „мусить“, а тільки те, що забагнетися⁵). Читання книжок було Лесі необхідне, щоб не думати про свою слабість, про „своє виснаження“, про високу температуру та й інші симптоми, що пригнітають інтелекти. Але таке читання могло тільки розбурхувати її й так буйну фантазію та приносити нові думки, нові образи, що не давали їй спати, що мутили, як нова недуга... „Оттоді

¹⁾ Лист 9-III-1913.

²⁾ „Черв. Шл.“ 1923. Кн. 8. Ст. 245.

³⁾ ЛНВ. 1912. Кн. I. II.

⁴⁾ „Черв. Шл.“ 1923. Кн. 8. Ст. 245.

⁵⁾ Ibid. Стор. 242.

вже приходить демон, лютіший над усі недуги, і наказує мені писати, а потім я знова лежу zusammengeklappt, як порожня торбина. Отак я писала „Лісову пісню“ і все, що писала останнього року¹⁾). А думок у неї непереможна сила. Поезія та життя, погоня за красотою, мрія та дійсність, ідея й реальне життя, поезія як творчий елемент, роздвоєна психологія сучасної культурної людини, боротьба старих і нових форм життя, питання рівності та свободі любові й т. і., а особливо її *idée fixe*, цеб-то питання волі в найріжнородніших відтінках, це ті думки, що її гальванізували, це ті ідеї, що створювали перед нею ріжні образи, які не давали їй спати й просилися на папір, але яких вона не могла здійснити в Єгипті через згадані вище причини й відкладала їх до приїзду на Кавказ.

„Лісова пісня“, „Камінний господар“ та й інші драматичні поеми.

Лесин чоловік готовував ще з 1907 р. до друку музично-етнографічні твори²⁾ й особливо пильно заходився біля видання збірника народніх пісень волинських, записаних із уст Лесі. Це збирання та записування пісень, а, крім того, й кавказька природа з її лісами та замками, напроваджували Лесю на згадки з дитячих літ, переносили її на Волинь, ставили перед очі образи життя поліщуків, їх вірування, їх забобони, їхню поезію на лоні природи, з якою поліщук жив нерозривно. Ці образи лягли в основу її чудової драмифеерії „Лісова пісня“. Про це пише вона до матері ось як: „Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку „в умі держала“, ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я, в Колодяжному, в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над нечімним вона мені мріла, як ми там ночували—пам'ятаєш—у дядька Лева Скулинського... Видко, вже треба було мені її колись напи-

¹⁾ ЛНВ. 1923. X. Стор. 9.

²⁾ „Черв. Шлях“. 1923. Кн. 6—7. Ст. 193. Кн. 8. Стор. 243. Видані 1917—18, див. вище.

сати, а тепер чомусь прийшов „слушний час“ — я й сама не збагну чому. Зчарував мене сей образ на весь вік“¹). У цій драмі злучена романтика з реальними сценами, поезія з життям, мрія з дійсністю, взагалі знайдемо в ній зачеплені всі питання, про які ми вище згадали, що так займали сучасних письменників і критиків. Яскраво змальована й підкреслена в „Лісовій пісні“ думка, що її зазначила поетка в давнішій драмі „У пущі“, як це було згадано вище, а іменно, що

Життя і мрія в згоді не бувають
І вічно боряться, хоч миру прагнуть.
А в скутку боротьби життя минає,
А мрія зостається.

І знову в цій драмі глибокі ідеї виражені в художній формі, справжня поезія й глибока думка, чудова форма й багатий зміст, всі вимоги худошньої техніки й питання, що захоплюють високо культурну людину і т. д.

Виказавши волю, свободу й закономірність у природі й неможливість цієї волі при тяжких буденних злиднях у людей, коли чоловік змушений думати про життя, про хліб насущний, переходить Леся в драматичній поемі „Адвокат Мартіян“ до волі чоловіка, батька, сем'ї, громадянина, при аномальних політичних умовинах. При таких умовинах, де нема політичної та соціальної волі, не можна говорити про волю взагалі. І політичний діяч при ненормальних умовинах мусить бути сам, коли не хоче попадати в конфлікти.

...Таким, як я,
Не можна мати кревної родини,
Не можна й другом називати нікого“, —

каже адвокат Мартіян, що як християнин, який мусить зі своїм християнством критися перед властями, стратив через свою громадську працю, через оборону християн, свою жінку й дітей і свою небогу, що для добра громади не смів схоронити перед властями палкого християнина Ардента, якого був опікуном і т. і.

Ще краще виказана неможливість волі при класовім устрою в драматичній поемі „Камінний господар“. Не мож-

¹⁾ „Червон. Шлях“. 1923. 8. Стор. 241.

ливо говорити про волю тим, що стоять на чолі класового суспільства. Господар, власник, пан мусить бути, мусить стати камінним. Дон Жуан, лицар усякої волі може ним бути тільки по-за тією громадою, що викидає його з-по-між себе, й, живучи на самоті й ховаючись, він почуває себе вільним і незалежним.

...Той тільки вільний від громадських пут,
Кого громада кине геть од себе...

каже він у одному місці. Через своє вигнання та блуканину він пізнає красу інших країн і робиться людиною всесвіту. Але любов його до донни Анни, ніби то гордого, вільного духа, а в суті речі до гордої представниці влади, робить його командором, паном, господарем, а разом із тим камінним. Пишучи цю драму, Леся пише в листі: „Як ви зразу-ж побачите по списку діячів, єсть се не більше не менше, як українська версія світової теми про Дон-Жуана. „До чого дерзость хожлацкая доходит“, скаже Струве і вся чесна компанія наших „старших братів“. Що се є справді дерзость з мого боку, се я й сама тямлю, але вже, певне, „но в высшем суждено совете“, щоб я *mit Todesverachtung* кидалася в дебрі всесвітніх тем (як, наприклад, з Касандрою своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати“... Може, не випадкові в Лесі ця згадка про Струве при писанні Дон-Жуана й натяк на Касандру. Іменно на цій останній поемі ми виказали, як точно передані в ній події в Росії й на Україні. І драму „Камінний господар“ з усесвітньою темою, як і всі попередні аж до драми „Адвокат Мартіян“ включно, можна краще зрозуміти на тлі дійсних подій. Бо й сам Струве з лицаря волі переходить у камінного господаря. Ще 1898 р. пише він маніфест російської соціал-демократичної партії, пізніше переходить на бік лівих лібералів і стає редактором ліберально-конституційного органу, а в кінці стає типічним буржуазним російським імперіялістом і кричить про „вільну“ державу¹⁾. А вже дійсне міг Струве й уся його чесна компанія говорити про „дерзость“, бо іменно його й компанію мала на думці Леся, пишучи свою драматичну поему „Оргія“. „Велика

¹⁾ М. Порш, „Струве в укр. справі“ ЛНВ. 1912. V. Стор. 325.

Росія“ потрібна, писав і кричав за Столипіним Струве, а з тим у парі все друге: її велика одна нація, її одна культура, її „ідейна боротьба“ з українською культурою та з тенденціями „до культурного парткуляризму, що відкидає загально-російську культуру, відкидає її орган і символ — загально-російську мову та змагається краєве українське поставити в один ряд, на один щабель з національною стихією, котра по „його глибокому переконанню, в єдиній Росії повинна бути з цього погляду єдиною“¹). І ця ідейна боротьба з українською культурою почалася на добре. Дійшло знову до того, що правіші круги, оці прокуратори, як-от Меншиков, вважали за гріхи проти національного курсу й небезпеку для Росії дозвіл українських книг, українських вистав, панаходи по Шевченкові й навіть поставлення пам'ятника Богданові Хмельницькому²). „Жарт жартом, а Римові з такого дилетанства все-ж може вийти шкода“, — каже прокуратор в „Оргії“, як Меншиков у „Новому Времени“³). Посипалися ріжні доноси на сепаратизм, на мазепинство, „на відділення коринтської республіки од Риму“, як каже Леся в „Оргії“. Розуміється, в такі часи находиться багато малодушних, що з переляку покидають працю для культури, а ще більш находиться таких типів, яких маює нам Леся, як-от співець Хілон, скульптор Федон і Антеєва жінка, танцівщиця Неріса, що свідомо, може, після деякого вагання її душевної боротьби, йдуть на підмогу чужій, пануючій і панській культурі. Одного вабить там перспектива широкої слави та багатого незалежного життя, йому мариться місце в громаді, що відповідало-б його кебеті, другого лякає думка, що він „увесь вік буде сидіти без хліба й без слави“ і т. и.

Я можу стати ритором в тій школі,
А згодом в академії де-небудь.
Або поїду в Рим. Там дуже добре
Ведеться вихованцям Мецената,
Бо рід його там досі має силу...

¹) М. Порш, ор. с. Стор. 325. „Русская Мысль“, 1912. I.

²) Мих. Грушевський, „На українські теми. Фабрикація сепаратизму“. 1911. Ч. 4. ЛНВ. 1912. I.

³) „Национальная трещина“. „Новое Время“, 1911. № 12839.

мріє молодий співець Хілон, учень Антея. А скульптор Федон продав свою статую богині Терпсіхори Меценатові, бо... „там цінять генія, там дарують славу, а... хто слави не бажає, той не Еллін“ — „Корінт-же оцінить свого співця тоді, коли втеряє“, — каже Неріса.

Зовсім протилежні їм типи — це Антей та його сестра Евфrozина. „Спів, музика й слово — мій заробіток“, — каже Антей, але й додає:

... Та хист мій я таки ціную вище,
Ніж тії гроші, що приходять з нього¹⁾.

А сестра Евфrozина, що не боїться навіть утратити особисте щастя, тільки щоб своєю працею помагати братові, як речникові грецького народу, й тим способом служити всій Елладі:

І нехай до віку
Я дівуватиму — я не позаздрю
Ані жінкам, ні матерям щасливим,
Бо їх любов лише їх родині служить,
Моя-ж Елладі всій... В тобі, Антею,
Уся надія наша.

Отже так Антей, як і Евфrozина не відступають від рідної культури з великої любови до свого народу, до рідного краю, не продають себе, ні свого хисту купці римських галапасів. Воно не дивно, коли пригадаємо собі розуміння Лесею значіння культури в інтересі мас.

Останній побут у Київі.

Вже вище було сказано зі слів самої Лесі, як їй надокутило життя на чужині та як вона марила про поворот на Україну. І дійсно, повертаючи з Єгипту на весну 1911 р., Леся завітала до Київа. Українська громада вшанувала її приїзд. На її честь уряджено вечір у клубі „Родина“. Поста-

¹⁾ В листі до матері пише Леся: „Звісно, як-би я вміла продавати не так рукописи, як „вдохновенье“, то може-б і досі з самих авторських забагатіла, та коли-ж я маю таку прокляту натуру, що замісць „хлебных пьес“ з серця вирощую якісь лісові, мовляла ти, „квітки“, а з квіток-же, відомо, хліба не їсти“... „Черв. Шлях“, 1923. VIII. Стор. 245.

Група українських письменників:

1. Михаїл Коцюбинський.
2. Василь Стефаник.
3. Леся Українка.
4. Гнат Хоткевич.
5. Володимир Самійленко.
6. Олена Пчілка.
7. Михайло Старицький.

влено було її поему — діялог „Магомет і Айша“, декламовано її поезії та співано пісень на її слова. У відповідь на привітання Леся сказала промову й цілий вечір здавалася веселою та бадьорою. Три тижні прожила Леся в Київі в матері. Майже нікуди за весь час не ходила та й узагалі не виходила з хати й більшу частину часу перележала в ліжку. Такий стан здоровля не дозволяв їй довше залишатись у Київі, й тому Леся мусіла знову кинути Київ та їхати на Кавказ. „Бліда, прозора постать Лесі з руками, повними квітків, зі словами, повними енергії, любови й віри, та зі смертю в очах“,— такими короткими, але незвичайно вдатними та яскравими рисами малює Лесю Старицька-Черняхівська¹). Такою була Леся вже в Київі. Люди вичитували в її очах смерть, а вона сама цікавиться громадським і літературним життям, переказує плани своєї праці, обіцяє драматичну поему для збірника „Арго“, повість із арабського життя для ЛНВ. У цій розпочатій повісті пише вона про захід єгипетського сонця ось як: „Там сонце уміє вдавати переможця в останній час перед неминучою поражкою, і так гордо та весело без найменшої тіни вечірнього суму сипле барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожну дрібну дрібницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви не йметься віри її неминучості“²). Як можна ці слова перенести на саму авторку, що наче те єгипетське сонце ніяк не хоче показати близького свого заходу та посилає барвисті дари, свої твори.

Коли їй на іменини післала Галина Комарівна до Єгипту 1913 р. привітання, Леся зраділа й пише до неї з цієї нагоди: „Мені дуже мило було одержати привітання від тебе і від Левинятка, і се мені підсолодило трохи вражіння від моїх 42-х роковин, що самі по собі не могли бути дуже приємними, бо се вже цифра така, що показує не до Петра, а до Різдва. Ну, та нічого, коли минув час „петрівчаних пісень“, то ще, як дасть біг, поколядуємо трохи людям, поки сила“³). Як бачимо з цього листа, сама Леся й не думала ще про смерть, яка була вже в неї за плечима й збиралася ще

¹⁾ Старицька-Черняхівська, оп. cit. ЛНВ. 1913. X. Стор. 29.

²⁾ Ibidem. Стор. 5.

³⁾ Лист 9-III-1913.

попрацювати мимо того, що „здоровля її таке, що як напише листа, то три дні голова болить“. Та ще краще буде це видно на останніх хвилинах її життя.

Останні дні її життя на Кавказі.

Коли Леся виїздила з Києва, всім було видно, що вона вже не проживе довго. І дійсно, як тільки приїхала вона до Кутаїсу, зараз почула себе гірше. З початку липня рідня її в Київі дісталася телеграму, що її стан безнадійний. Мати виїхала негайно до неї. Лежачи вже майже на смертній постелі, Леся поривається думкою до своїх творів. Про це розказує Олена Пчілка ось як: „Коли я в початку липня прибула до Лесі на Кавказ у Кутаїс, вона, лежачи хвора в ліжку, однак поривалася думкою до своїх творів. Одного разу, при розмові об „Арго“ згадала про свою обітницю, про ту поему (що її Леся обіцяла ще в Київі для збірника. А. М.), і сказала: — А, ну, спробую зазначити, як-би то воно виходило“ Отож вона говорила, а я писала з її слів поданий тут зміст її надуманої поеми. Проказуючи, Леся дещо зміняла—місце дії, останні слова. Перше хотіла закінчити прокляттям, потім сказала: „Ні, нехай „останнім... акордом“ буде молитва до Геліоса“, — та й проказала ті слова, що стоять у кінці конспекту.— „От так і буде“, — додала Леся на останку, — „як тільки зможу писати, зараз напишу й пошлю“. Та сьому бажанню не судилося справдитися. Зостався конспект“, — додає мати від себе¹). Не можна робити багато висновків на підставі цього коротенького конспекту, але все-ж таки можна думати, що два мотиви лягли в основу її передсмертних думок та її останнього твору. Перше, це велике переслідування українського слова, яке принесла реакція після 1905 р., як-от, циркуляр міністра внутрішніх справ за 20 січня 1910 р., що заборонив губернаторам давати дозвіл на засновання товариств „инородческих, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей“, а потім рапорт міністерства, який звучав, що українські... „культурные цели с точки зрения русской государственной власти представляются крайне нежелательны“. За тим розпорядженням пішла

¹⁾ „Арго“, збірник. Київ, 1914.

люта нагінка на українське слово та на все, що пахло українським духом.

Другий мотив, що нуртував у глибині Лесиної душі, — це нерозуміння суспільністю її творів і дуже часта мовчанка критики при їхній появі, мовчанка, що її зазнавала Леся дуже часто й потім майже увійшла в правило. „Не здивувало і навіть не огорчило, що на мою книжку¹⁾ нема отзывів“, — пише вона в одному листі. — „Положим, один був, в „Одесских Новостях“²⁾, глупо зложений, але з добрим заміром. Może, через те іменно там був отзыв, що Комаров³⁾ конечне намігся послати в ту газету примірник „для отзыва“ від себе. Może, тому в інших не було, що ми не схочіли піти за сим звичаєм, а се, кажуть, конечне, потрібно, коли хочеш, щоб про книжку знали. Może, знайомим і ніяково писати про „авторський подарок, а хто-небудь чужий з редакційних людей і написав-би. З рештою, я-ж і не покладала рожевих надій на свою „славу“ — недарма тепер поети французькі йдуть... в прикащики... Але будь справедлива до галичан — вони не мовчали ні на одно мое видання, і власне в тім краю можу я сказати: wenn man die besten Namen, so wird auch der meine gepannt. Мені т. Еля теж писала про мою книжку, спасибі їй, я дуже порушена її листом. Писав мені теж і Грінченко подяку und Komplimenten genug... Ну, а в печаті — мовчання. Та що-ж, поділю сей фактум з Шевченком, в його компанії і се не сором“

Так писала Леся 1904 р.⁴⁾, а чим далі, тим мовчанка ще більша. На її драми не тільки не відгуkуються, але й, мабуть, не читають. „А вже-ж годі заперечити, що бути голосом, воляючим у пустині без відгуку, все таки нікому невесело, хоч би він мав і так мало претензій на популярність, як я“, — жаліється Леся на іншому місці⁵⁾. А що-ж мусіло діятися з нею, які думки мусіли насуватись їй, коли вона знала, що публіка не читає її „кованих“ речей. Про це вона пише навіть у листі до матері. „Саме сьогодня я

¹⁾ „На крилах пісень“. Київ. 1904.

²⁾ „Одесские Новости“, 4 ноября 1904 г. № 6467, дуже коротенька рецензія за підписом Гр. С-ній.

³⁾ Відомий Мих. Фед. Комаров.

⁴⁾ „Черв. Шлях“, 1923. Кн. 6-7. Стор. 192.

⁵⁾ Ibid. Кн. 8. Стор. 241.

збиралася до тебе писати, як отримала твого листа, що дуже втішив мене і сам собою і своїми прилогами. А вже-ж, таки й прилогами — не так хвалебний тон, як саме той факт, що таки хтось і окрім близкої родини та приятелів часом уважно читає мої, мовляла п. Русова, „ковані“ речі, мене радує, бо часом мені здавалось, що драми мої належать саме до речей „хвалимих, але не читомих“ (Русова, напр., не читала нічого, рецензуючи) ¹). Отже нерозуміння Лесиних творів і вище згадані переслідування мучили, певне, Лесю в останні хвилини її життя та дали їй тему до задуманої поеми. На таку думку напроваджує особливо доручення творів Геліосові й золотій пустині та молитва до Геліоса, щоб він рятував ці скарби. „Може, колись хтось знайде ті скарби, — і дізнається великої мудrosti“.

Смерть і похорон ²).

Як бачимо, Леся до останньої хвилини не думала про смерть. Не дивлячись на великі муки, що їх вона переживала, особливо в останній час, все вона була повна надій та ріжних планів. Але смерть наблизалася. Не раз Леся немов утікала від неї. Коли та досягала її в одному місці, Леся своїми виїздами все-ж таки виrivала від смерти якийсь час на життя собі. І тепер її за порадою лікарів було перевезено з Кутаїсу до Сураму, але не надовго. Тут померла вона вранці 1 серпня н. ст. 1913 року, проживши майже $42\frac{1}{2}$ роки. Вістка про Лесину смерть рознеслася блискавкою по всій Україні, не вважаючи на кордони, та викликала великий сум. З усіх усюди посыпалися на адресу матері та редакцій українських газет, особливо „Ради“, телеграми та листи з виразом жалю по страті великої української поетки та громадянки. У Київі почалися приготовання до похорону, особливо коли Ол. Пчілка вернула до Київа та сповістила, що тіло померлої вже відправлено з Кутаїсу та буде поховане на Байковому цвинтарі біля батькової могили. 7 серпня н. ст. прибула домовина з тілом о 11-ій-годині дня. Вже з самого ранку почали збиратися родичі, товариші, знайомі, громад-

¹⁾ „Черв. Шлях“, 1923. Кн. 8. Стор. 241.

²⁾ „Рада“, 1913. Ч. 165-173. „Укр. Жизнь“, 1913, VII—VIII. Стор. 127-131

ські діячі, літератори, художники, артисти й усі, що цінили її талант, вийшли зустрічати дорогого гостя. Коли відчинено вагона, сім'я та знайоміувійшли й зложили на домовину вінок. На скрині, в яку була забита домовина, лежав великий вінок із дубового листя. Потім, о першій годині дня, зачинили знову вагон. Згідно з останньою волею померлої, не перенесено тіла нікуди, й похорон відбувся на другий день просто з залізничного двірця. Жалібний похід рушив із двірця о 3 годині. З початку несли домовину на руках, але потім перенесено її на катафалок, бо поліція не дозволила нести на вулицях міста. Навіть вінки та квітки було заборонено нести в руках. Домовину йувесь катафалок укрито було букетами та вінками — все з живих квітів. Леся Українка не любила нічого штучного, отже й металічних вінків, і не раз за життя виказувала бажання, щоб по її смерти не клали їх на домовину. Процесію ввесь час проводила поліція, що заборонила була співи, й коли процесія дійшла до Паньківської вулиці, тут зустрів її новий наряд поліції, що оточив її з усіх боків. Через це жалібний похід мав вигляд демонстрації, бо попереду й позаду була кінна поліція, по боках — піша. А біля самого цвинтаря чекав ще новий відділ поліції, що не допускав людей збиратися біля могили. І коли процесія дійшла до цвинтаря, поліція старалася, крім сем'ї та делегатів, не допустити на цвинтар до могили нікого більше. Коли їй це не вдалося, під натиском великої маси народу, вона оточила могилу та, крім близьких родичів і делегації, нікого не допустила. Поліція не дозволила теж ніяких промов над могилою, неначе боялася, щоб не було промови її словами, щоб не було проголошено її заповіту, щоб її слова не стали „бліскавицями та мечами, що мали будити навіть гірську луну“. Взагалі похорон — це відділення поліцією тіла померлої від маси народу, це неначе символ боротьби двох світів. Треба було пробити мур, що відділяв масу від покійної, щоб її думки та заповіт перейшли в масу, щоб маса привела її думки до життя.

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова.	VII
Дитячі роки Лесі Українки. Рід, сем'я. Ріжниця між батьком і матір'ю. Волинська природа. Люд. Вплив матері. Казки. Музика. Перші початки науки .	1
Гімназійна наука. Наука на селі серед природи. Українські твори. Збирання етнографічного матеріалу. Знання чужих мов. Переклади. Гомер і його вплив. Наука історії, біблії	8
Виїзди до Київа та їх вплив. Враження чужого міста. Шевченкові роковини. Український театр. Музика Лисенка. Дім Лисенка й дім Старицьких. Культурницькі гуртки та праця в них. Старші й молодші культурники. Їхня літературна праця. Літературні забави	13
Гурток драгоманівців. Познайомлення. Переход від культурників до драгоманівців і його вплив. Микола Ковалевський. Заняття в гуртку. Читання творів Драгоманова. „Народ”, „Хлібороб”, „Галицька радикальна партія”. Листи Драгоманова до Лесі про Галичину. Наука історії. Образи левітів і пророків. Національне питання. Національна література для мас. Рівночасна праця в гуртках культурників і драгоманівців і вплив на Лесю як поетку	24
Знайомство з марксівськими гуртками і марксівською літературою. Соціалістичні симпатії та почування. Роздвоєння в Лесиній душі. Шукання марксівської літератури до наукового підготовлення. Вказівки на її приналежність до соціалістичних гуртків до 1895 р.	35
Лесина хорoba. В дитинстві. В дівочих роках і пізніше. Леся й природа. Боротьба за життя. Відбиток у поетичній творчості: „Блакитна троянда”, „Розмова”, „Голосні струни”, „Грішниця”, „Поет під час облоги” й інш.	39
Вплив подорожівна творчість Лесі. Природа. Море. Гори. Ялта. Італійська природа. Кавказ. Думки й образи на чужині. Іфігенія в Тавриді. Туга за рідним краєм	42
Вплив нового оточення на Лесину творчість. В часі перших подорожів. Пізніших. Класове розуміння людності та II класові симпатії	45
Виїзд до Софії. Безпосередня Лесина наука у Драгоманова та її значіння. Наука історії. Історизм у поетиці. Вплив Драгоманова як соціаліста й політичного діяча	48
Заложення українського соціал-демократичного гуртка. Причини. Його завдання. Його праця серед сільського пролетаріату. Праця в революційних гуртках. Леся й кооперація	53

Марксизм Лесі Українки. а) В теорії. Її ідеологія. Пролетаріят має зі зброєю в руках добути владу. Будова нового на руїнах старого. Марксівський світогляд у поетиці. Її шукання та підготовлення до виступу в драматичній поезії. Драма „У пущі“—художнє credo. Мистецтво є життя. Мистецтво є вічність. Ідея. Діялектика в її творчості та її стилі. Історизм і символізм техніка її творчости. Критичні статті в журналах. Класове становище. Виступ проти буржуазного малювання соціалістичного раю. Національне питання»	58
Громадська праця та її відбиток у творчості. б) Марксизм у практиці. Події на Україні в 1900-их роках. Голод. Страйки. 1903 р. Леся й РУП. Її становище в національному питанні між РСДРП й укр. соціалістами. Вихід із РУП із організація Української Соц.-Демокр. Спілки. Лінія Спілки на РСДРП. Лесина участь у цьому. Розрив і боротьба з укр. інтелігенцією. Відбиток у драмі „На руїнах“. Національне питання у цій драмі. Леся й УСДРП. Діялог „Три хвилини“. Леся й літературна комісія	67
Революція 1905 р. і Леся. Драми: „Касандра“, „В катакомбах“, „Руфін і Прісцілла“. Зміна тактики в її творчості після 1907 р. Переможці й переможені та їх взаємовідношення. Драми: „Руфін і Прісцілла“, „На полі крові“, „Адвокат Мартіян“	75
Одруження Лесі та виїзд до Криму й на Кавказ. Нові мотиви особистої волі й любови. Відірвання Лесі від громадської праці. Виїзд до Криму й на Кавказ. Роздвоєння Лесиної душі. Особистий і громадський обов'язок. Життя в Ялті та викінчення драм „У пущі“, „Руфін і Прісцілла“. Драма „Йоганна жінка Хусова“ Діялог „Мохамед і Айша“, оповід. „Розмова“. Стан здоровля. Виїзд до Берліну, до Київа. Події на Україні. Драма „На полі крові“	80
Приготування та подорожі до Єгипту. Студіювання Відемана. Наслідки студій. Дорога. Відбиток у піснях .	89
Життя в Єгипті. Її стан здоровля. Курортний спосіб життя. Заробітки. Читання книжок і журналів	90
„Лісова пісня“, „Камінний господар“ і інші драми. Причини написання „Лісової пісні. Її ідея. Драми „Камінний господар“ і „Оргія“ на тлі подій на Україні .	94
Останній побут у Київі. Вечір на її честь. Лесині надії та плани.	98
Останні дні її життя на Кавказі	100
Смерть і похорон	102

Б

307211